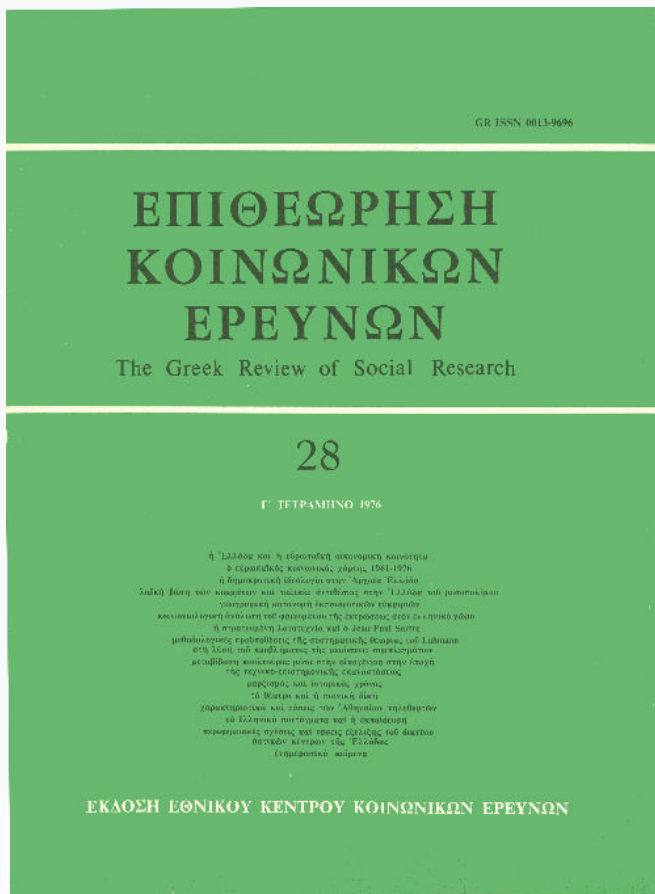

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τόμ. 28 (1976)

28 Γ'

Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος

doi: [10.12681/grsr.348](https://doi.org/10.12681/grsr.348)

Copyright © 1976, Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (1976). Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 28, 235–258. <https://doi.org/10.12681/grsr.348>

Λαϊκή βάση τῶν κομμάτων καὶ ταξικὲς ἀντιθέσεις στὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου

τοῦ
Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου

Ἐπισημάνει Ph.D. Πολιτικῆς Ἐπιστήμης
Πανεπιστήμιου Καλιφόρνιας (Berkeley)

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐξετάζει τὴν σχέσηη κομματικῶν καὶ ταξικῶν ἀντιθέσεων στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Παρουσιάζει μικρὸ μόνο μέρος τῶν ἀποτελεσμάτων εὐρύτερης ἔρευνας, ποὺ ἔχει σὰν ἀντικείμενο:

α) Τὴ σχέσηη τῆς λαϊκῆς βάσης τῶν παρατάξεων καὶ κομμάτων τῆς περιόδου ἐκείνης μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ περιλαμβάνει ὄχι μόνο τὶς ταξικὲς, ἀλλὰ κι αὐτὲς ποὺ ὀρίζουν τὰ ζεύγη: πρόσφυγες/γηγενεῖς, Ἕλληνες Ὀρθόδοξοι/ἔθνικες καὶ θρησκευτικὲς μειονότητες, πολιτιστικὰ προνομιούχες/μὴ προνομιούχες περιοχὲς, Παλαιὰ Ἑλλάδα/Νέες Χῶρες κ.ἄ.

β) Τὶς συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ σχέσηη αὐτὴ γιὰ τὴν στρατηγικὴ τῶν κομμάτων καὶ γενικότερα γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ τόπου.¹

τὸ πρόβλημα

Παρ' ὅλο ποὺ ἀδιάκοπα ὀγκώνεται ἓνα κύμα μελετῶν ποὺ φιλοδοξοῦν νὰ θεμελιώσουν ἢ ἔστω νὰ συμπληρώσουν ἢ καὶ μόνο νὰ ἐπιβεβαιώσουν μιὰ ταξικὴ θεώρηση τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, εἶναι ἐκπληκτικὸ κι ἀποκαρδιωτικὸ συνάμα τὸ πόσο ἀπειροελάχιστα μικρὴ ὀδυσιαστικὴ πρόοδος ἔχουμε κάνει ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ οἱ «πρῶτοι διδάξαντες», ὅπως ἰδίως ὁ Γεώργιος Σκληρὸς κι ὁ Γιάννης Κορδάτος, μᾶς ἔδωσαν τὶς πρῶτες τέτοιες ἀναλύσεις. Κι αὐτοὶ τουλάχιστον οἱ πρωτοπόροι, παρ' ὅλες τὶς μεθοδολογικὲς τους κυρίως ἀνεπάρκειες, βασίστηκαν σὲ μιὰν δξύτατη, ἂν καὶ δίχως σύστημα, παρατηρητικότητα. Ἐνῶ οἱ διάδοχοι ἢ καλλίτερα οἱ ἐπίγονοι μοιάζουν κατὰ κανόνα ν' ἀρκοῦνται σὲ μερικὲς γενικὲς εἰκόνας ποὺ θεωροῦν δεδομένες—κι ὄχι προβληματικὲς, ὄχι ἄξιες ἢ ἴσως ὄχι κατάλληλες νὰ γίνουν οἱ ἴδιες ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἀποδείξεως.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ φτωχαίνει εἰρωνικὰ ἀντὶ νὰ βαθαίνει κι αὐτὴ ἡ λίγη πραγματικὴ γνώση ποὺ ἔχουμε γιὰ κοινωνικὲς τάξεις καὶ στρώματα στὴ νεώτερη ἱστορία μας. Χαρακτηριστικὸ καὶ κεντρικῆς σημασίας τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα: ἐνῶ καὶ ὁ Σκληρὸς² καὶ ὁ Κορδάτος,³ ὁ πρῶτος μὲ μεγάλη ἐπιμονή, ὁ δεῦτερος πρὸ φευγαλέα, προσπάθησαν πάντα νὰ διακρίνουν ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς καὶ μάλιστα ταξικὲς δυνάμεις ποὺ ὑποστήριζαν τὰ ἀντίπαλα σὲ κάθε περίοδο ἀστικά κόμματα, ἢ εἰκόνα

1. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ, μὲ τὸν προσωρινὸν τίτλο *Greek Electoral Politics, 1922-1936*, εἶναι διατριβὴ ποὺ πρόκειται νὰ ὑποβληθεῖ γιὰ τὸ Ph. D. Πολιτικῆς Ἐπιστήμης στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Καλιφόρνιας (Berkeley).

2. Βλ. ἰδίως *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ* (Ἀθῆνα: Ἐκδόσεις Διεθνούς Ἐπικαιρότητος, 1970), σελ. 85-119 καὶ 200-230.

3. Βλ. π.χ. *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος* (Ἀθῆνα: Ἐκδόσεις «20ῆς Αἰῶνας», 1958), Τόμος III, σελ. 414, 484, Τόμος IV, σελ. 81.

πού συνήθως προτείνεται σήμερα παρουσιάζει μιὰ θολή ἀστική τάξη σάν σύνολο ἢ ἕνα ἀκόμα πιό θολό «κατεστημένο»—παρμερίοντας ριγὰ ἢ ἔμμεσα σάν δευτερεύουσες ἢ καί ἀσημαντες («σέ τελευταία ἀνάλυση») τίς ὀξύτερες ἀντιθέσεις πού, ἀπό τὸν καιρὸ τοῦ ἀγγλικοῦ, γαλλικοῦ καί ρωσικοῦ κόμματος μέχρι σήμερα, χάρισαν αὐτὴ τὴν «ἀστική» ἢ πάντως ἄρχουσα τάξη σέ δύο ἢ περισσότερα ἐχθρικά στρατόπεδα.

Ἐκινώντας ἀπὸ ἐντελὸς διαφορετικὴ θεωρητικὴ καί ὡς ἕνα βαθμὸ ἰδεολογικὴ ἀφετηρία, στὴν ἴδια περίπου εἰκόνα καταλήγει καί ἡ σχετικὰ πιό πρόσφατὴ «ἀνακάλυψη» τῶν σχέσεων πελατείας (patron-client).¹

Ἡ σύγκλιση καί συγχώνευση τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων γίνεται ἀβίαστα: σ' ἐποχὲς κοινοβουλευτισμοῦ καί καθολικῆς ψηφοφορίας, ἢ «ἀστικὴ τάξη» (ἢ «τὸ κατεστημένο») ἐξουσίασε καί ἐξουσιάζει τὸν «λαὸ» μέσα ἀπὸ τὸ δίκτυο τῶν σχέσεων πελατείας.²

Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι, τελικὰ, ἡ ἀπλὴ ἀντιπαράθεση μιᾶς «ἀστικῆς τάξης» ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καί ἐνὸς «λαοῦ» ἀπὸ τὴν ἄλλη πλησιάζει ἐπικίνδυνα τὸ σύνολο, ὅπου ἐγκαταλείπουμε πιά τὴν θεωρία τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί μπαίνομε στὴν θεωρία τῶν ἡγετικῶν ομάδων (elites).³

Συστηματικότερη καί ἐξονυχιστικότερη κριτικὴ ἐξέταση τῆς πρόσφατης ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρῶμα ἀνίκει σ' ἄλλο ἄρθρο, θεωρητικῶν χαρακτήρα. Ὅσες συνοπτικὲς, σχεδὸν συνθηματικὲς, παρατηρήσεις ἔγιναν ἐδῶ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι δὲν ἀδικοῦν μελέτες καί μελετήτες, σκοποῦ εἶχαν κυρίως νὰ ἐξηγήσουν πὼς ξεκίνησε αὐτὴ ἡ ἔρευνα: ἀπὸ μιὰ βαθύτατὴ δυσπιστία ἀπέναντι σὲ τέτοιες ἀπλοποιήσεις καί ἀφορισμούς, ἀλλὰ καί χωρίς προαποφασισμένους ἀποφύεις.⁴

Σὲ πιὸ ἐπιστημονικὴ γλώσσα, πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς ἔρευνας ἦταν νὰ ἐπαληθευθεῖ ἢ νὰ διαψευθεῖ τὴν ἀκόλουθη κεντρικὴ πρόταση, πού ἀκριβέστερα

δομοῦνται «ἰσχυρὴ ἰσορροπία» (null hypothesis): πρῶτα, στὴ λαϊκὴ βάση (ἢ ἀλλιῶς στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο), παρατάξεις καί κόμματα τοῦ Μεσοπολέμου δὲν ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ταξικὲς (ἢ ἄλλες κοινωνικὲς) ἀντιθέσεις. Δεύτερη καί ἐναλλακτικὴ «ἰσχυρὴ ἰσορροπία»: ὅτι μὴ ὄχι τὸ ΚΚΕ εἶχε ταξικὰ διαφοροποιημένη λαϊκὴ βάση—τοὺς ἐργάτες.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ, πρέπει νὰ γίνονται φανερά τὰ ὅρια τῆς ἔρευνας καί, ἰδίως, αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου. Δὲν φιλοδοξεῖ νὰ παρουσιάσει μιὰ συνολικὴ θεωρία τῶν τάξεων καί τῶν κομμάτων τοῦ Μεσοπολέμου. Κάτι τέτοιο θ' ἀπαίτουσε νὰ καλύψει ἢ ἀνάλυση καί ἄλλα, πιὸ ἀπορασιτικὰ ἐπίπεδα: ἡγετικὲς ομάδες, ἰδεολογία, συγκεκριμένη πολιτικὴ πού ἀκολουθεῖθηκε κ.ο.κ. Φιλοδοξεῖ μόνον νὰ συνεισφέρει σὲ μιὰ τέτοια θεωρία τὴν ἀνάλυση τοῦ μαζικοῦ ἐπιπέδου καί, σὲ δεύτερο στάδιο, τὴν ἀνάλυση τῆς ἐπίδρασης πού εἶχε, ἂν εἶχε, τὸ μαζικὸ ἐπίπεδο πάνω στὴ στρατηγικὴ τῆς ἡγεσίας.

Πρέπει ἀκόμα νὰ τονιστεῖ ὅτι, γιὰ τὸ ἄρθρο αὐτὸ, μεγαλύτερη σημασία ἔχουν τὰ ἴδια τ' ἀποτελέσματα (ἂν δηλ. ἐπαληθευθῶν ἢ διαψευθῶν τίς δύο ἀρχικὲς ὑποθέσεις) καί μικρότερη ἡ ἐρμηνεύει τους. Πρὶν ὅμως παρουσιαστοῦν τ' ἀποτελέσματα αὐτά, χρειάζεται νὰ ἐξηγηθῶν ὅσο τὸ δυνατό πὸ σύντομα καί ἄλλα οἱ τρεῖς ἀρχικὲς ἐπιλογὲς πού ἔγιναν στὴν ἀφετηρία τῆς ἔρευνας: ἐπιλογὴ μεθοδολογίας, ἐπιλογὴ δεδομένων, ἐπιλογὴ μεθόδου.

μεθοδολογία

Στὴν κοινωνικὴ ἔρευνα σήμερὰ ἡ βασικὴ ἐπιλογὴ εἶναι ἀνάμεσα στὴν «ποσοτικὴ» καί τὴν «ποιοτικὴ» μεθοδολογία.⁵ Ἡ πρώτη χρησιμοποιοῦ ἀριθμητικὰ δεδομένα πού υποβάλλονται σὲ κάποια μαθηματικὴ ἐπεξεργασία, ἔστω στοιχειώδη (ὅπως ἡ ἀπλὴ σύγκριση ποσοστῶν). Ἡ δεύτερη χρησιμοποιοῦ στοιχεῖα πού δὲν ἔχουν, οὔτε, συχνά, μποροῦν

1. Βάζω «ἀνακάλυψη» οὐ εἰσαγωγικὰ γιὰτὶ, πού πρὶν τὸν J. K. Campbell ἢ, στὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη, τὸν Keith Legg, οἱ σχέσεις αὐτὲς στὸν τόπο μὲ εἶχαν ἐπισημανθεῖ καί μελετηθεῖ. Βλ. ἰδίως Friedrich Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce* (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1833). Σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση: Φρειδερίκου Τίρς, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, Μετάφραση Ἀ. Σπῆλιου, Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχόλια, Τ. Βουρνά (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀδελφῶν Τολιῆ, 1972), Τόμος Α', σελ. 197-198.

2. Βλ. γιὰ παράδειγμα Βασίλη Ἰ. Φίλια, «Τὰ θεμέλια τοῦ αὐταρχισμοῦ στὴν ἑλληνικὴ κοινωνικὴ δομὴ (1821-1940)», *Ἑπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τεύχος 25 (7^η τετράμηνο 1975), σελ. 517-520.

3. Γιὰ μιὰ κλασικὴ διερεύνηση τῆς σχέσης τῶν δύο θεωριῶν, βλ. T. B. Bottomore, *Elites and Society* (London: Watts, 1964), ἰδίως τὸ δεύτερο κεφάλαιο. Τὸ βιβλίον ἔχει μεταφραστεῖ καί στὰ ἑλληνικὰ μὲ τίτλο *Ἐλίτ καὶ Κοινωνία* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις 70, 1970).

4. Σχετικὴ εἶναι καί ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Νίκου Σβρόνιου ἀναφορικὰ μὲ τὸν Βενιζελισμό καί τὸν Ἀντιβενιζελισμό: «Μία ἐπιστημονικὴ καί ἀντικειμενικὴ μελέτη,

πού ἀκόμα λείπει, θὰ μποροῦσε ν' ἀποδείξει μερικὲς ἀποχρόσεις σχετικὰ μὲ τίς διάφορες ομάδες (ἑλληνικὲς ἢ ἕβνες) πού ἀντιπροσωπεύει λίγο ἢ πολύ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς σχηματισμοὺς. Θὰ μποροῦσε ἀκόμα ν' ἀναλύσει τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν ἡγετικῶν ομάδων, τῆς ἐκλογικῆς πελατείας, μόνιμης ἢ περιστασιακῆς, καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς. Δὲν θὰ ρινοκινδύνωνομε μιὰ τέτοια ἀνάλυση, γιὰτὶ δὲν ἔχομε ἀσφαλῆ δεδομένα.»

Βλ. Nicolas Svoronos, «Esquisse de l'évolution sociale et politique en Grèce», *Temps Modernes*, Vol. XXV (1969), No 276 bis, p. 33. Ἑλληνικὴ μετάφραση, στὴν ὁποία ἔγιναν ἐδῶ ἀρκετὲς διορθώσεις, δημοσιεύθηκε στὸν *Θοῦρο* τίς 12-9-1974 καί ἀργότερα σὲ εἰδικὸ τεύχος μὲ τίτλο *Συναγωγή τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἐξέλιξης στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις τοῦ Θοῦρου, 1976).

5. Ἀκομμοῖ ἴσως οἱ ὅροι στὴ γλώσσα μας, μεταρᾶζον ὅμως πλεῖστα αὐτοὺς πού ἔχουν πιά γενικὰ καθιερωθεῖ. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ «μαθηματικὴ» καί «μὴ μαθηματικὴ» μεθοδολογία, αὐτὸ ὅμως παρουσιάζει τὸν κίνδυνον νὰ δημιουργηθεῖ ἀξιώσεις καί προσδοκίες ὑπερβολικὲς σὲ σχέση μὲ τίς σημερινὲς δυνατότητες τῆς πράξης.

ν' αποκτήσουν αριθμητική έκφραση. Έπιλογή δέν σημαίνει, κατά κανόνα, αποκλειστική προσφυγή στην μιή ή τήν άλλη μεθοδολογία, σημαίνει όμως απόφαση τού έρευνητή πού θά ρίξει τού κύριο βάρος τής επιστημονικής απόδειξης. Έτσι, γιά παράδειγμα, ή ίδια σειρά αριθμών θά μπορούσε ν' αποτελεεί τήν κύρια απόδειξη σέ «ποσοτική» μελέτη και άλλη είκονογράφηση ή συμπλήρωση σέ μελέτη «ποιοτική». Πρέπει τέλος ν' τονιστεί ότι ή έπιλογή «ποσοτικής» ή «ποιοτικής» μεθοδολογίας δέν αντιστοιχεί άναγκαστικά σέ συγκεκριμένη έπιλογή θεωρίας, όπως ίσως πιστευεται, γιati όποιαδήποτε θεωρητική πρόταση είναι γενικά δυνατά και θεμιτά ν' αποτελέσει αντικείμενο απόδειξης με τή μιή ή τήν άλλη μεθοδο.

Δέν μπορεί ούτε χρειάζεται ν' άνοιξει έδω ό τεράστιος φάκελος τών σχετικών επιστημολογικών συζητήσεων. Χρειάζεται όμως ν' αναφερθούν άλλά δύο βασικοί λόγοι γιά τούς όποιους έγινε ή άρχική έπιλογή «ποσοτικής» μεθοδολογίας γι' αυτή τή μελέτη. Ό πρώτος είναι ότι ή μεθοδολογία αυτή επιτρέπει γενικά συμπεράσματα μέ κάποιο γνωστό βαθμό βεβαιότητας, συμπεράσματα πού είναι εύκολο νά έλεγχθούν από όποιοδήποτε άλλον έρευνητή. Ό δεύτερος είναι ότι ειδικά ή σχέση κοινωνικής δομής και κομματικών δυνάμεων, πού τελικά αναφέρεται σέ πραγματικά ή «φυσικά» αριθμητικά σύνολα, φανερά κι άβίαστα προσφέρεται γιά «ποσοτική» μεθοδολογία, άν δέν τήν επιβάλλει.¹ Θά ήταν βέβαια διαφορετικά τά πράγματα άν αντικείμενο έρευνας ήταν π.χ. ή ιδεολογία, ή έξωτερική πολιτική, ό χαρακτηριστικός ήγέτης, κ.ο.κ.

δεδομένα

Όπως είναι φυσικό, συλλογή αριθμητικών δεδομένων γιά τήν περίοδο τού Μεσοπολέμου δέν είναι δυνατή σήμερα ειδικά γιά επιστημονικό σκοπό και ίδιως μέ τīs μεθόδους πού στηρίζονται σ' έρωτηματολόγια και έχουν τó άτομο σάν μονάδα ανάλυσης. Είναι λοιπόν άναγκασμένος ό σημερινός έρευνητής νά χρησιμοποιήσει όποια δεδομένα υπάρχουν, έστω κι άν συγκεντρώθηκαν γι' άλλους σκοπούς και, ίδιως, μ' άλλα κριτήρια. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τέτοια είναι: α) τά άποτελέσματα τών εκλογών και β) τά άποτελέσματα τής άπογραφής πληθυσμού τού 1928.

Κοινό τους χαρακτηριστικό ότι υπάρχουν μόνο συγκεντρωμένα κατά όρισμένους διοικητικές-γεωγραφικές ένότητες (νομούς, έπαρχίες, κ.ο.κ.). Άναγκαστικά λοιπόν μονάδα ανάλυσης έπρεπε νά είναι μιή άπ' αυτές τīs ένότητες και συγκεκριμένα εκείνη πού α) είναι ταυτόσημη και στις δύο πηγές,

β) αποτελεί βαθμίδα γιά τήν όποια αναφέρεται σχετικός πλοϋτος άπογραφικών δεδομένων, γ) ύπάρχει σέ αριθμό τέτοιο πού νά επιτρέψει άρκετά σύνθετες στατιστικές αναλύσεις, και δ) παρουσιάζει σχετική μονιμότητα όρίων, ιστορική συνέχεια κι όμοιογένεια (πλησιάζει δηλ. τήν έννοια τής «φυσικής», γεωγραφικής και κοινωνικής ένότητας).² Μέ τόν συνδυασμό τών κριτηρίων αυτών, αυτονόητη ήταν ή έπιλογή τής έπαρχίας.³ Στη συνέχεια, άφαιρέθηκαν από τīs 140 έπαρχίες οι 56 δήμοι και μεγάλες κοινότητες (μέ πληθυσμό περισσότερο άπό 10.000 ή πρωτεύουσες νομών) γιά τīs όποιες ή άπογραφή τού 1928 δημοσιεύει τά ίδια σχεδόν στοιχεία μ' αυτά τών έπαρχιών.⁴ Η έπιλογή αυτών τών 196 συνολικά μονάδων ανάλυσης, από τīs όποιες οι πρώτες 140 μπορούν σχηματικά νά όνομαστούν «άγροτικές» και οι άλλες 56 τó ίδιο σχηματικά «άστικές», είχε τó κόστος νά μη μπορούν νά χρησιμοποιηθούν τά εκλογικά άποτελέσματα τού 1926, καθώς κι άλλα δεδομένα πού ύπάρχουν μόνο κατά νομούς.

Έτσι ή ανάλυση στηρίχθηκε άπό εκλογές, στις βουλευτικές τού 1928, 1932, 1933 και 1936.⁵ Οι μεταβλητές οι αντιπροσωπευτικές τής δύναμης κάθε κόμματος δημιουργήθηκαν άπό τήν αναγωγή τών

2. Βλ. τή σχετική συζήτηση στό Otis Dudley Duncan, Ray P. Cuzzort, and Beverly Duncan, *Statistical Geography: Problems in Analyzing Areal Data* (New York: Free Press, 1961), pp. 109-111.

3. Αξίζει νά σημειωθεί έδω ότι, ιδιαίτερα στην Παλαιά Ελλάδα, ή έπαρχία ύπηρεζε όχι μόνο ή άρχική εκλογική περιφέρεια, άλλα και γενικότερα τó βασικό πλαίσιο όργάνωσης τής τοπικής πολιτικής ζωής.

4. Εξαιρέθηκαν άπό τήν στατιστική ανάλυση οι Δήμοι Άθηναίων, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης, όπως αναφέρονται στό άποτελέσματα τής άπογραφής τού 1928, εξαιτίας τού τεράστιου μεγέθους τους συγκριτικά μέ τīs όλοοιπες μονάδες ανάλυσης. Στο πλαίσιο μιās τέτοιας ανάλυσης, όχι μόνο πρέπει νά είναι οι μονάδες σχετικά συγκρισιμα μέγέθη, άλλα και νά έχουν κάποια έσωτερική όμοιογένεια —πού είναι φυσικά αντίστροφα ανάλογο μέ τó μέγεθος, ίδιως όταν πρόκειται γιά μεγάλα άστικά κέντρα. Αξίζει πάντως νά σημειωθεί ότι τά άποτελέσματα τής ανάλυσης δέν θά ήταν διαφορετικά άν είχαν περιληφθεί οι τρεις ατόι δήμοι σάν μονάδες ισότητες μέ τīs άλλες.

5. Βλ. Υπουργείον Έθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία τής Ελλάδος,

α) *Στατιστική τών Βουλευτικών Έκλογών τής 19ης Αδούλουστου 1928* (Άθήναι 1931).

β) *Στατιστική τών Βουλευτικών Έκλογών τής 25ης Σεπτεμβρίου 1932* (Άθήναι 1933).

γ) *Στατιστική τών Βουλευτικών Έκλογών τής 5ης Ματίου 1933* (Άθήναι 1933).

δ) *Στατιστική τών Βουλευτικών Έκλογών τής 26ης Ιανουαρίου 1936* (Άθήναι 1938).

Οι γεροϋσαιατικές τού 1929 και τού 1932 εξαιρέθηκαν όχι μόνο γιά τόν ιδιότυπο χαρακτήρα τους, άλλα και γιά τīs σοβαρές έλλειψεις τών σχετικών επίσημων δημοσιευμάτων. Οι εκλογές γιά τīs νομόλευρες ένδοϋνελευσεις τού 1923 και τού 1935 είναι και ακατάλληλες γιά μιή τέτοια ανάλυση και άναξιόπιστες.

1. Άκριβες άπό αναλύσεις εκλογικών δεδομένων ξεκίνησε πριν έξήνα περίπου χρόνια ή ποσοτική μεθοδολογία στην πολιτική επιστήμη.

ψήφων τοῦ κόμματος σὲ ποσοστὸ τῶν ἐγκύρων ψηφοδελτίων.¹ Γιὰ τὶς ἐκλογές τοῦ 1928 καὶ τοῦ 1933, ὅπου μπορούσε ὁ ψηφοφόρος νὰ ψηφίσει ὑποψηφίους ἀνεξάρτητα ἀπὸ κομματικὸ συνδυασμὸ, ἔγινε ἀναγωγή τοῦ ἀθροίσματος τῶν ψήφων ὄλων τῶν ὑποψηφίων ἐνὸς κόμματος σὲ ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν ψήφων ὄλων τῶν ὑποψηφίων.²

Ὅσο γιὰ τὶς μεταβλητές ἀντιπροσωπευτικές τῆς ταξικῆς διάρθρωσης, ἡ ἀπογραφή τοῦ 1928, πλουσιότερη ἀπὸ ὁποιαδήποτε μεταγενέστερη, περιέχει δύο βασικὲς ταξινομήσεις τοῦ πληθυσμοῦ (ἀνο τῶν 10 ἐτῶν):

I. Κατὰ «κοινωνικὴ θέση»:

1. Ἐργοδοτές ποῦ χρησιμοποιοῦν ἐργάτες κὶ ὑπαλλήλους
2. «Ἐργοδοτῆς» ποῦ χρησιμοποιοῦν μόνον μέλη τῆς οἰκογένειάς τους
3. Συνεργαζόμενα μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ «ἐργοδοτῆ»
4. Ἐργαζόμενοι ἀτομικὰ
5. Ὑπάλληλοι
6. Ἐργάτες

II. Κατὰ «κατηγορίαν ἐπαγγελμάτων»:

1. Γεωργία
2. Κτηνοτροφία
3. Ἄλμεια
4. Μεταλλεῖα - Ὀρυχεῖα
5. Βιομηχανία
6. Μεταφορὰ - Συγκοινωνία
7. Πίστις - Ἀνταλλαγὴ - Μεσολάβηση
8. Ἐμπόριο
9. Προσωπικὲς ὑπηρεσίες
10. Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα
11. Δημόσιες ὑπηρεσίες

Τὰ δημοσιευμένα στοιχεῖα περιλαμβάνουν καὶ πίνακες μὲ συνδυασμένες τὶς δύο ταξινομήσεις, καὶ χωριστὰ γιὰ τὸν ἀνδρικό καὶ τὸν γυναικεῖο πληθυσμὸ.³

Χρησιμοποιήθηκαν μόνον τὰ ἀπογραφικὰ δεδομένα ποῦ ἀφοροῦν τὸν ἀνδρικό πληθυσμὸ, καὶ οἱ μεταβλητὲς οἱ ἀντιπροσωπευτικὲς τῆς ταξικῆς διάρθρωσης ἐκφράζονται σὲ ποσοστὰ τοῦ οικονομικὰ ἐνεργοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ (δηλ. τοῦ ἀθροίσματος τῶν κατηγοριῶν I.1 ὡς I.6 ἢ II.1 ὡς II.11). Ἡ ἀπόφασις αὕτη ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὸν τότε ὀλοκληρωτικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Ἑλληνίδας ἀπὸ τὴν

1. Τὰ ἄκαρα, ποῦ ἔτσι κὶ ἀλλίως εἶναι ἐλάττωμα, δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατανέμονται τυχαῖα σ' ὅλα τὰ κόμματα.

2. Ἀναγωγή τῶν ψήφων καθὲς κόμματος σὲ ποσοστὸ τῶν ἐγγεγραμμένων, κὶ ἂν ἀκόμα ἦταν προτιμότερη, δὲν εἶναι δυνατὴ, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν τὰ σχετικὰ δεδομένα.

3. Ἡ Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία, στὰ ἀντίστοιχα δημοσιεύματα, υἱοθέτησε διαφορετικὴ, ἀλλὰ τελικὰ ἰσοδύναμη μέθοδο ὑπολογισμοῦ τῶν κομματικῶν δυνάμεων.

4. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Στατιστικὰ Ἀποτελέσματα τῆς Ἀπογραφῆς τοῦ Πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τῆς 15-16 Μαΐου 1928 (Ἀθήναι: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον), Τόμος III, Τετὺχος Δεύτερον (1932), Πίνακες III^δ καὶ III^ε.

κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζοῆ καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ ἐκλογικὸν δικαίωμα.⁴

Ἡ ἀπογραφή διακρίνει τοὺς «ἀσκούντες γεωργικὴν ἐπιχείρησιν», δηλ. τὸ ἄθροισμα τῶν κατηγοριῶν I.1, I.2 καὶ I.4 τῆς γεωργίας, ἀνάλογα μὲ τὴν σχέσηη τους πρὸς τὴν γῆ ποῦ καλλιεργοῦν, σὲ κολλήγους, ἰδιοκτητῆς, ἐνοικιαστῆς κὶ ἐμφυτευτῆς.⁵ Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ χρησιμοποιήθηκε μία μεταβλητὴ: οἱ ἰδιοκτητῆς σὰν ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν ἀσκούτων γεωργικῶν ἐπιχειρησιν.

Τέλος, ἀπὸ τὰ μοναδικὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα κατανομῆς τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας⁶ ὑπολογίστηκε (γιὰ τὶς «ἀγροτικῆς» περιοχές, δηλ. τὶς ἐπαρχίες μόνον) μία ἀκόμα μεταβλητὴ: δείκτης ἀνισότητος Gini.⁷

μέθοδος

Γιὰ τὴ μέτρησι τῆς σχέσης ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων κὶ ἀπογραφικῶν δεδομένων, ἡ πιὸ πρόσφορη καὶ πιὸ συνηθισμένη μέθοδος στατιστικῆς ἀνάλυσης εἶναι ἡ συσχέτιση καὶ παλινδρόμηση (correlation and regression), ποῦ σ' αὕτη τὴν περίπτωσι ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται οἰκολογικὴ (ecological), ἐπειδὴ οἱ μονῶδες ἀνάλυσις εἶναι γεωγραφικῆς ἐνότητες.

Ἡ συσχέτιση καὶ παλινδρόμηση εἶναι ἱκανὴ νὰ μᾶς δώσει καὶ σεαὶ ἀπὸ συντελεστῆς (σὲ παρένθεσι τὰ καθιερωμένα σύμβολα):⁸

1) τὸν συντελεστὴ συσχέτισης (r , correlation coefficient),

2) τὸν συντελεστὴ προσδιορισμοῦ (r^2 , coefficient of determination), ποῦ συχνὰ ὀνομάζεται καὶ τετραγωνισμένος συντελεστὴς συσχέτισης,

3) τὸν συντελεστὴ $r_{xy.z}$ ἢ r_{xyz} συσχέτισης (partial correlation coefficient),

4. Οἱ ἐξαίρεσις ἐντοπίζονται κυρίως στὴν ἐργατικὴ τάξι καὶ τὶς ὀργανώσεις τῆς κὶ ἀποτελοῦν ἐλάχιστο μέγεθος μέσα στὸν συνολικὸ πληθυσμὸ.

5. Ἄν ἡ κατανομὴ τῶν οικονομικῶν ἐνεργῶν γυναικῶν ἦταν ὁμοία μ' ἐκείνη τῶν ἀνδρῶν, δὲν θὰ εἶχε φυσικὰ διαφορὰ ἀν χρησιμοποιοῦσαμε τὰ δεδομένα τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, ἀντὶ τοῦ ἀνδρικοῦ. Ὅπως ὁμοῦ εἶναι ἐνόητο, ἡ κατανομὴ τῶν γυναικῶν εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ: τὸ 40% ἀνήκουν στὴν κατηγορίαν I.3, ἐναντὶ 15% τῶν ἀνδρῶν.

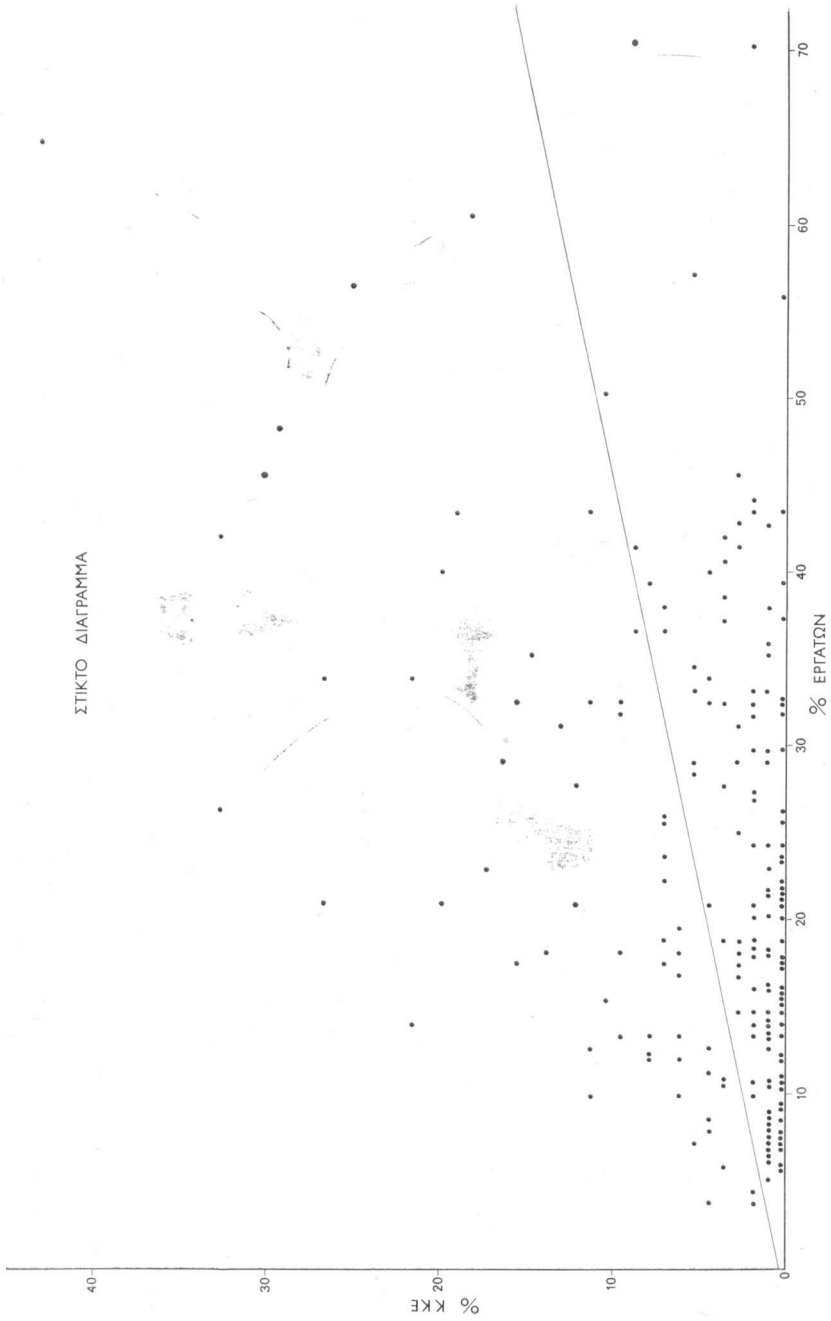
6. Ὅπου παραπάνω, Πίνακες IV^δ καὶ IV^ε.

7. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἀνοικοδομησεως, Ἀγροτικὴν εἰσῶδημα καὶ ἀνοικοδόμησις (Ἀθήναι 1948), Πίναξ III.

8. Ὁ δείκτης αὐτοῦ εἶναι ἴσος μὲ 0 στὴν περίπτωσι τῆς ἀπόλυτης ἰσῆς κατανομῆς, ἐνῶ εἶναι ἴσος μὲ τὴ μονάδι στὴν περίπτωσι τῆς ἀπόλυτης ἄνισῆς κατανομῆς. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Corrado Gini, *Statistical Methods* (Roma: Istituto di Statistica e Ricerca Sociale «Corrado Gini», Università degli Studi di Roma, 1966), pp. 220-239.

9. Σκοπὸς τοῦ μέρους αὐτοῦ εἶναι νὰ προτιμᾶσαι, ὅσο γίνεται πιὸ ἀπλὰ καὶ σύντομα, τὸν στατιστικὸν ὅχι καταρτισμένον ἀναγνώστη γιὰ τὴν παρουσίησι τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐρευνας—κὶ ὅχι βέβαια νὰ ὑποκαταστήσει τὰ ἐγχειρίδια στατιστικῆς, ὅπου βρίσκει κανεὶς τὴν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξι καὶ μαθηματικὴ ἀπόδειξι τῆς μεθόδου.

ΣΤΙΚΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

4) τὸν συντελεστὴ παλινδρόμησης (b, regression coefficient), καὶ

5) τὸν «τυποποιημένο» συντελεστὴ παλινδρόμησης (beta, standardized regression coefficient), ποὺ προκύπτει ἂν ἀναγάγουμε τὶς μεταβλητὲς σὲ νέες μεταβλητὲς μὲ μέσο ὄρο μὴδὲν καὶ τυπικὴ ἀπόκλιση (standard deviation) τῆς μονάδας.

¹ Ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς αὐτοὺς, ὁ πρῶτος γνῶρισε μέχρι σήμερα τὴν πιὸ πλατεῖα καὶ πιὸ μακροχρόνια χρήση. Τὴν τελευταία ὁμοῦ δεκαετία, παραμερίστηκε ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἰδιαίτερα ὑποστηρίχθηκαν ὁ τρίτος καὶ ὁ πέμπτος. Σήμερα, τέλος, ἡ τάση εἶναι νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ τέταρτος κυρίως, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά.¹

Κεντρικὴ ἰδέα τῆς μεθόδου εἶναι ὁ ὑπολογισμὸς μιᾶς πρωτοβάθμιας ἐξίσωσης (ἢ γεωμετρικὰ ἢ χάραξη μιᾶς εὐθείας) τῆς μορφῆς:

$$Y = a + bX$$

- ὅπου: 1) Y εἶναι ἡ ἐξηγημένη μεταβλητὴ
2) X εἶναι ἡ ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ
3) b εἶναι ὁ συντελεστὴς παλινδρόμησης
4) a εἶναι τὸ σημεῖο τομῆς τῆς εὐθείας μὲ τὸν κάθετο ἄξονα (intercept).

² Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὴ σχέση ΚΚΕ καὶ ἐργατῶν στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1936. Τὸ ποσοστὸ ΚΚΕ εἶναι ἡ ἐξηγημένη μεταβλητὴ (Y) καὶ τὸ ποσοστὸ ἐργατῶν ἡ ἀνεξάρτητη (X). Γεωμετρικὰ μποροῦμε νὰ παραστήσουμε τὰ δεδομένα τῶν 191 μονάδων ἀνάλυσης στὶς ὁποῖες ἐμφανίστηκε ψηφοδέλτιο τοῦ ΚΚΕ μὲ ἓνα στικτὸ διάγραμμα (scatter diagram). Ὁ κάθετος ἄξονας παρουσιάζει τὴν ἐξηγημένη μεταβλητὴ (ποσοστὸ ΚΚΕ), ὁ ὀριζόντιος τὴν ἀνεξάρτητη (ποσοστὸ ἐργατῶν). Τὰ σημεῖα ποὺ σημειώνονται μὲ κουκκίδες παρουσιάζουν μονάδες ἀνάλυσης καὶ οἱ συντεταγμένες κάθε σημείου εἶναι οἱ τιμὲς τῶν δύο μεταβλητῶν ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴ συγκεκριμένη μονάδα.

Μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν «ἐλαχίστων τετραγῶνων» (least squares) ὑπολογίζουμε τὴν ἀκόλουθη ἐξίσωση:³

$$Y = 0,43 + 0,21 X$$

¹ Ἡ ἐξίσωση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴν χάραξη μιᾶς εὐθείας τέτοιας ὥστε νὰ ἐλαχιστοποιεῖται τὸ συνο-

1. Βασικὰ κριτήρια στὴν ἀνάπτυξη τῆς σχετικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθεῖ ἐδῶ, εἶναι α) οἱ μαθηματικὲς ἰδιότητες κάθε συντελεστῆ καὶ β) ἡ ὁδισιαστικὴ τοῦ ἐρμηνεία. Γιὰ μιὰ πρόσφατη σχετικὴ συζήτηση, βλ. Otis Dudley Duncan, *Introduction to Structural Equation Models* (New York: Academic Press, 1975).

2. Ἡ πρωτοβάθμια ἐξίσωση ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ἀπλὴ περίπτωση. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐξηγηθοῦν ἐδῶ οἱ πολυάριθμες περιπτώσεις, ὅπου ἡ ἐξίσωση εἶναι μεγαλύτερου βαθμοῦ καὶ ἀντιστοιχεῖ στὴ χάραξη μιᾶς καμπύλης.

3. Ὅλοι οἱ ἀριθμοὶ στὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι μὲ προσέγγιση ὅση καὶ τὰ δεκαδικὰ ποὺ ἀναφέρονται σὲ κάθε περίπτωση.

λικὸ ἄθροισμα τῶν ἀποστάσεων τῶν σημείων ἀπὸ τὴν εὐθεία: α εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου ἡ εὐθεία τέμνει τὸν κάθετο ἄξονα, β ἡ κλίση τῆς. Καὶ οἱ δύο ἀριθμοὶ σημαίνουν πάντα μονάδες τοῦ κάθετου ἄξονα, δηλ. τῆς ἐξηγημένης μεταβλητῆς (στὸ παράδειγμά μας, ἡ μονάδα εἶναι 1% ΚΚΕ).

² Ἄν ἐρῶμε τώρα στὴν ὁδισιαστικὴ σημασία τῆς ἐξίσωσης, μποροῦμε, μὲ κάποια ἀπλοῦστευση, νὰ κινηθοῦμε σὲ τρία ἐπίπεδα ἐρμηνείας, ἀπὸ τὸ πιὸ ἀπλὸ στὸ πιὸ σύνθετο:

1) Πρόβλεψη

¹ Ἡ ἐξίσωση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προβλέψουμε ὅτι, κατὰ μέσο ὄρο, α) ὅταν τὸ ποσοστὸ ἐργατῶν εἶναι μὴδὲν (σημεῖο ὅπου ἡ εὐθεία τέμνει τὸν κάθετο ἄξονα), τὸ ποσοστὸ ΚΚΕ θὰ εἶναι 0,43% καὶ β) μὲ κάθε προσθήκη 1% ἐργατῶν, τὸ ποσοστὸ ΚΚΕ θὰ αὐξάνεται κατὰ 0,21%. (Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πρόβλεψη ἦταν ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἀρχικὰ ἐπινοήθηκε ἡ συσχέτιση καὶ παλινδρόμηση καὶ ὅτι στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο μεταβλητὲς θὰ θεωρηθεῖ ἀνεξάρτητη καὶ ποιὰ ἐξηγημένη, γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς δύο μπορεῖ νὰ προβλεφθεῖ ἀπὸ τὴν ἄλλη.)

2) Σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος

Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὑπάρχει αἰτιατικὴ (causal) σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο μεταβλητὲς, ὅπου ἡ ἀνεξάρτητη εἶναι ἡ αἰτία καὶ ἡ ἐξηγημένη τὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐξίσωση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μετρήσουμε τὴν σχέση αὐτή, ἐρμηνεύοντας ὅτι ἡ αὐξηση τῶν ἐργατῶν κατὰ 1% π ρ ο κ α λ ε ἰ αὐξηση τοῦ ΚΚΕ κατὰ 0,21% (πάντα κατὰ μέσο ὄρο).

² Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ προϋποθέτει μιὰ λογικὴ ἢ καὶ χρονικὴ προτεραιότητα ἀνάμεσα στὶς δύο μεταβλητὲς. Στὸ παράδειγμά μας, εἶναι λογικὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ παρουσία ἐργατῶν ἐπηρεάζει τὴ δύναμη τοῦ ΚΚΕ, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφο θὰ ἦταν ἐξόφθαλμα παράλογο.

3) Ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν ἀτομικὴ συμπεριφορὰ

Πρὶν εἰκοσιπέντε χρόνια, ὁ Robinson⁴ ἐπέστημαν τὸ «οἰκολογικὸ σφάλμα» (ecological fallacy), δηλ. τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν συμπεριφορὰ ἀτόμων ἀπὸ συντελεστὲς ποὺ ἔχουν ὑπολογιστεῖ μόνον στὸ οἰκολογικὸ ἐπίπεδο, ἀποδεικνύοντας τὴν ἀπροσδιοριστία τῆς σχέσης ἀτομικοῦ καὶ οἰκολο-

4. W.S. Robison, «Ecological Correlations and the Behavior of Individuals», *American Sociological Review*, Vol. XV, No. 3 (June 1950), pp. 351-357.

γικοί επιπέδου χωρίς πρόσθετα δεδομένα. Στο παράδειγμά μας, το επιχειρήμα θα είχε την ακόλουθη συνέπεια: ότι είναι μαθηματικά δυνατό να μη ψηφίσει ούτε ένας εργάτης το ΚΚΕ, αλλά η αύξηση του ΚΚΕ που διαπιστώνεται να προέρχεται αποκλειστικά από μη εργάτες.

Ενώ πολλοί συνεχίζουν και σήμερα να «διαπράττουν» το οικολογικό σφάλμα έντελως απροβλημάτιστα, αναπτύχθηκε επιχειρηματολογία απαντητική στον Robinson, που μπορεί να συνοψιστεί στα ακόλουθα τρία σκέλη:

α) Οί οικολογικοί συντελεστές διατηρούν την αξία τους και την αξιοπιστία τους χωρίς να είναι αναγκαία η άμεση εξαγωγή συμπερασμάτων για το άτομικό επίπεδο. (Στο παράδειγμά μας, ενδιαφέρει και μόνο το ότι η αύξηση των εργατών κατά 1% προξενεί αύξηση του ΚΚΕ κατά 0,21%, άσχετα από το αν οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ είναι ή όχι εργάτες.) *Αλλωστε σε πολλές περιπτώσεις η φύση της ανεξάρτητης μεταβλητής (ή και της εξηρημένης) είναι τέτοια, ώστε να μην αναφέρεται άμεσα στη συμπεριφορά ατόμων, αλλά μόνο έμμεσα, υποθέτοντας ότι η δομή μιάς περιοχής επηρεάζει την συμπεριφορά αυτή. Από τις μεταβλητές που παρουσιάζονται στο άρθρο αυτό, τέτοια είναι ο δείκτης ανισότητας Gini. (*Αν η αύξηση της ανισότητας προκαλεί αύξηση του ΚΚΕ, δεν σημαίνει βέβαια ότι κάποιες... μονάδες ανισότητας ψηφίζουν ΚΚΕ, αλλά ότι ο πληθυσμός περιοχών με μεγαλύτερη ανισότητα επηρεάζεται στην ψήφο του προς την κατεύθυνση του ΚΚΕ.)

β) Όταν επιχειρείται οικολογική ανάλυση, υπάρχουν συνήθως από πριν πρόσθετα δεδομένα, έστω μη ποσοτικά, που επιτρέπουν ορισμένη μόνο έρμηνεία. (Στο παράδειγμά μας, ότι οι εργάτες ήταν αυτοί που κυρίως ψηφίζουν ΚΚΕ κι όχι οι... εργοδότες.) *Επί πλέον, όταν ένας οικολογικός συντελεστής «επιβιώσει» μετά από σειρά ελέγχων, μειώνεται πολύ η θεωρητική δυνατότητα να μην αντανακλά το άτομικό επίπεδο.

γ) *Υπό ορισμένες προϋποθέσεις, που δεν είναι απαγορευτικά αδιστηρές, είναι θεμιτή και δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων για το άτομικό επίπεδο από οικολογικούς συντελεστές, όπως απέδειξε πρώτος ο Goodman.¹ Το πόρισμα της απόδειξης είναι ότι, στην εξίσωση, ο α μās δίνει την μέση πιθανότητα ενός ατόμου που δεν είναι X να είναι Y, ενώ το άθροισμα α + β μās δίνει την μέση πιθανότητα ενός ατόμου που είναι X να είναι Y. *Ισοδύναμα μπορούμε να πούμε ότι ο α μās δίνει ποιά αναλογία ή ποσοστό των ατόμων που δεν είναι X είναι Y, ενώ το άθροισμα α + β μās δίνει

ποιά αναλογία των ατόμων X είναι και Y. (Στο παράδειγμά μας, η μέση πιθανότητα ενός μη εργάτη να ψηφίσει ΚΚΕ είναι 0,0043, ενώ η μέση πιθανότητα ενός εργάτη είναι 0,2143. *Ισοδύναμα: 0,43% των μη εργατών και 21,43% των εργατών ψηφίζουν ΚΚΕ.)²

Οί ύπολογισμοί αυτοί έχουν βέβαια πάντα ένα περιθώριο σφάλματος. *Επί πλέον, υπάρχουν συχνά «άνωμαλες» περιπτώσεις, όπου είτε ο α (ή το άθροισμα α + β) είναι αρνητικός αριθμός είτε ο β (ή το άθροισμα α + β) υπερβαίνει τη μονάδα. Στην πρώτη περίπτωση, αν η αρνητική τιμή του α (ή α + β) δεν απέχει πολύ από το 0, μπορεί να θεωρηθεί ίση με μηδέν. Στην δεύτερη περίπτωση, πρέπει να υποθέσουμε ότι ο β αντανακλά τη συμπεριφορά όχι μόνο των ατόμων X αλλά και άλλων ομάδων που συνυπάρχουν με την X (π.χ. όπως θα δούμε πιο κάτω, ο μεγαλύτερος από μονάδα συντελεστής παλινδρόμησης των εργοδοτών πρέπει ν' αντανακλά και τη συμπεριφορά των εργατών τους).

*Η επέκταση της βασικής εξίσωσης ώστε να περιλάβει δύο (ή περισσότερες) ανεξάρτητες μεταβλητές δεν παρουσιάζει μαθηματική δυσκολία. (Μόνη δυσκολία που προκύπτει είναι η γραφική γεωμετρική παράσταση.) *Έχουμε τότε:

$$Y = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_n X_n$$

*Όπου X_1 είναι η πρώτη ανεξάρτητη μεταβλητή, X_2 η δεύτερη κ.ο.κ., ενώ β_1, β_2 κ.ο.κ. είναι οί αντίστοιχοι συντελεστές παλινδρόμησης.

*Η έρμηνεία ακολουθεί τις ίδιες βασικές γραμμές, με μιά σημαντική τροποποίηση: ότι κάθε συντελεστής εκφράζει τώρα την κ α θ α ρ ή επίδραση της αντίστοιχης ανεξάρτητης μεταβλητής, ά φ ο υ έλεγχθει (ή «αφαιρεθεί») η επίδραση της άλλης (ή των άλλων).

*Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι μόνο οί εργάτες βιομηχανίας ψηφίζουν ΚΚΕ. Και ότι σε αυτούς αποκλειστικά όφειλεται η σχέση ΚΚΕ και εργατών. *Αν αντικαταστήσουμε την αρχική ανεξάρτητη μεταβλητή (ποσοστό εργατών) με δύο νέες, όπου X_1 είναι το ποσοστό εργατών βιομηχανίας και X_2 το ποσοστό εργατών άλλων κλάδων, οί συντελεστές που προκύπτουν είναι:

$$\begin{aligned} \beta_1 &= 0,60 \\ \beta_2 &= 0 \end{aligned}$$

*Ο πρώτος μετράει την καθαρή επίδραση των εργατών βιομηχανίας αφού αφαιρεθεί η επίδραση των υπόλοιπων εργατών, ο δεύτερος την καθαρή επίδραση των εργατών μη βιομηχανικών κλάδων, αφού

1. Leo A. Goodman, «Ecological Regressions and Behavior of Individuals», *American Sociological Review*, Vol. XVIII, No. 6 (December 1953), pp. 663-664. *Από τότε η σχετική βιβλιογραφία έχει πάρει τερστία έκταση.

2. *Επειδή ο α επηρεάζεται από την κλίμακα (έδω ποσοστό επί τοις εκατό) της εξηρημένης μεταβλητής, για να βρούμε τη μέση πιθανότητα διαιρούμε διά εκατό.

ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας. (Στὸ τρίτο ἐπίπεδο ἐρμηνείας, ἡ μέση πιθανότητα ἢ ἡ ἀναλογία θὰ βρεθεῖ γιὰ τοὺς ἐργάτες βιομηχανίας ἀπὸ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta_1$, γιὰ τοὺς ἄλλους ἐργάτες ἀπὸ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta_2$.)

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας θὰ παρουσιαστοῦν μὲ τὴ μορφή συντελεστῶν παλινδρόμησης (β), ποὺ θὰ συνοδεύονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο συντελεστὴ α , ὅπου ἰδίως ἐνδιαφέρει ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν ἀτομικὴ συμπεριφορὰ μὲ τὸν ὑπολογισμό μέσης πιθανότητας ἢ ἀναλογίας (τρίτο ἐπίπεδο ἐρμηνείας).¹

Ἀπὸ ἐντελῶς ἐμπειρικὴ σκοπιὰ, τὸ σύνολο τῶν πραγματικῶν «γεγονότων» ποὺ χρησιμοποιοῦμε (δηλ. οἱ 196 μονάδες ἀνάλυσης καὶ οἱ ἀντίστοιχες παρατηρήσεις γιὰ κάθε μεταβλητὴ) ἀποτελεῖ ἀυτονόητα τὸν ὅλο πληθυσμὸ (universe) καὶ δὲν ὑπάρχει θέμα πιθανολογικῆς ἐρμηνείας τῶν συντελεστῶν ποὺ προκύπτουν. Εἶναι ὅμως νοητὸ (καὶ ἄγνωστο) ἐπισημονικὰ πῶς ὀρθόδοξο) νὰ θεωρηθεῖ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν πραγματικῶν «γεγονότων» σάν τυχαῖο δείγμα ἀπὸ τὸν θεωρητικὸ (καὶ ἄγνωστο) πληθυσμὸ ὅλων τῶν δυνατῶν «γεγονότων». Καὶ τότε ὄχι μόνον ἀρμόζει, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται ἡ πιθανολογικὴ ἐρμηνεία τῶν συντελεστῶν, μὲ ὑπολογισμὸ τοῦ ἐπιπέδου σημαντικότητας (significance level), τοῦ τυπικοῦ σφάλματος (standard error) κ.ο.κ.

Ἄς πάρουμε ἀπὸ τὸ τελευταῖο παράδειγμα τὸν συντελεστὴ β_2 . Ἡ τιμὴ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τοὺς σχετικούς ὑπολογισμοὺς δὲν εἶναι ἀκριβῶς 0, ἀλλὰ -0,02. Μὲ τὴν πρώτη ἄποψη, ὁ συντελεστὴς αὐτὸς, ὅσοδὴποτε μικρὸς, ἐκφράζει καὶ ἀποδίδει μιὰ πραγματικὴ, ὑπαρκτὴ σχέση. (Στὸ παράδειγμα, τὴν καθαρὴν ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν μὴ βιομηχανικῶν κλάδων πάνω στὴν ἐκλογικὴ δύναμη τοῦ ΚΚΕ, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας.) Ἄν ὅμως υἰοθετήσουμε τὴν δευτέρη ἄποψη, θὰ δοῦμε ἄμεσως ὅτι, γιὰ τὸν συγκεκριμένο ἀριθμὸ περιπτώσεων ($N = 191$), ἡ τιμὴ 0,02 εἶναι μέγεθος τόσο μικρὸ, δηλ. τόσο στατιστικὰ μὴ σημαντικό, ὥστε νὰ μὴ δικαιολογεῖται ἡ ἀπόρριψη τῆς ὑπόθεσης ὅτι ὁ «ἀληθινὸς» συντελεστὴς εἶναι μηδέν. (Στὸ παράδειγμα, δὲν δικαιολογεῖται ἡ ἀπόρριψη τῆς ὑπόθεσης ὅτι δὲν ὑπάρχει καθαρὴ ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν μὴ βιομηχανικῶν κλάδων.)

Ἡ ἐπιστημολογικὴ αὐτὴ παρέκβαση σκοπὸ εἶχε μόνον νὰ ἐξηγήσει ὅσο γίνεται πῶς ἀπλὰ τὸν τρόπο παρουσίας τῶν ἀποτελεσμάτων. Γιὰ νὰ μὴν ἐπιβαρυνθεῖ ὑπερβολικὰ ἡ παρουσίαση αὐτῆ, υἰοθετήθηκε ἐδῶ τὸ ἀκόλουθο ἀπλοποιημένο σύστημα:

α) Μὲ κανονικὰ στοιχεῖα ἀναφέρονται ὅσοι συν-

τελεστὲς παλινδρόμησης ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπίπεδο σημαντικότητας 0 ὡς 0,05.

β) Μὲ πλάγια ὅσοι ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπίπεδο σημαντικότητας 0,05 ὡς 0,1.

γ) Σὲ παρένθεση ὅσοι ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπίπεδο σημαντικότητας 0,1 ὡς 0,5.

δ) Σὲ ἀγκύλη ὅσοι ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπίπεδο σημαντικότητας 0,5 ὡς 1.²

Χρησιμότητα καὶ ὄρια τῆς μεθόδου

Γιὰ ν' ἀποφραυθοῦν τυχὸν παρανοήσεις καὶ ἰδίως ἀβάσιμες προσδοκίες, εἶναι χρήσιμο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ γίνουμε μερικὲς ἀκόμα διευκρινίσεις.

1) Ἡ οἰκολογικὴ ἀνάλυση ἐκλογικῶν κί ἀπογραφικῶν δεδομένων προσφέρεται γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σὲ μεγάλα ἀνθρώπινα σύνολα. Εἶναι ἐντελῶς ἀπρόσφορη ἂν τὸ ἐνδιαφέρον μας ἐντοπίζεται σὲ ὁμάδες ποὺ ἀποτελοῦν ἐλάχιστο, ἂν ὄχι ἀπειροελάχιστο, ποσοστὸ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ τέτοιες εἶναι ὄχι μόνον ἡ καθωτὸ ἀστικὴ τάξη, οἱ διάφορες ἡγετικές ὁμάδες, κ.ο.κ., ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἐπαγγελματικὲς κατηγορίες, ἀσημαντὲς μειονότητες κ.ο.κ.

2) Ἡ συσχέτιση καὶ παλινδρόμηση, ὅπως κάθε ἄλλη στατιστικὴ μέθοδος, προορισμὸ ἔχει νὰ ἐντοπίσει καὶ νὰ μετρήσει μιὰ γενικὴ σχέση ποὺ ἰσχύει γιὰ τὸ σύνολο τῶν μονάδων ἀνάλυσης (παρατηρήσεων), ὑπολογίζοντας συντελεστὲς ποὺ ἐκφράζουν πάντα ἓνα γενικὸ μέσο ὄρο. Μεμονωμένες ἀποκλίσεις, ἔστω τεράστιες, εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν. Ἄν λοιπὸν στὸ παράδειγμά μας ἡ τάδε ἐπαρχία ἔχει π.χ. 50% ἐργάτες, ἀλλὰ μὴδὲν ΚΚΕ, οὔτε διαφεύδει τὴν ἐξίσωση, οὔτε φυσικὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ αὐτὴν.³

3) Τὸ ὅτι ἓνα κόμμα «ἀντιστοιχεῖ», «στηρίζεται» κ.ο.κ. σὲ ὀρισμένους κοινωνικὰς ὁμάδες εἶναι διατύπωση ποὺ ἔχει πάντα σχετικὴ ἔννοια—καὶ θὰ ἦταν λάθος νὰ τῆς ἀποδοθεῖ ἀπόλυτη. Δὲν σημαίνει (κατὰ κανόνα) ὅτι ὑπάρχει τέλεια ταύτιση, μὲ τὴν ἔννοια εἶτε ὅτι ὅλοι οἱ ὀπαδοὶ τοῦ κόμματος ἀνήκουν στὴν ἴδια κοινωνικὴ ὁμάδα, εἶτε ὅτι ὅλα τὰ μέλη τῆς ὁμάδας αὐτῆς εἶναι ὀπαδοὶ τοῦ κόμματος. Σημαίνει μόνον ὅτι οἱ ὀπαδοὶ τοῦ κόμματος δὲν ἀποτελοῦν τυχὰ ἄεξιμα ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ προέρχονται δυσανάλογα ἀπὸ ὀρισμένη ἢ ὀρισμένες κατηγορίες. (Τὸν

2. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ μποροῦν ἀπλὰ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐκφράζουν τὴν πιθανότητα ὁ «ἀληθινὸς» συντελεστὴς νὰ εἶναι μηδέν. Τὸ ἐπίπεδο σημαντικότητας τοῦ α δὲν ἐνδιαφέρει.

3. Ἡ μοναδικότητα τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης περιοχῆς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνον μὲ τὴν ἱστορικὴ - γεωγραφικὴ μέθοδο ποῦ ἐγκαινιάσει ὁ André Siegfried στὸ ἀριστοτεχνικὸ τοῦ *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la IIIe République* (Paris: Armand Colin, 1913).

1. Ἐπειδὴ ὅλες οἱ ἐξηρηθμένες μεταβλητὲς εἶναι σὲ ποσοστά, οἱ συντελεστὲς α ἔχουν διαμεθεῖ διὰ ἑκάστο, ὥστε νὰ μπορεῖ ἄμεσως ὁ ἀναγνώστης νὰ ὑπολογίσει τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta$.

βαθμό ταύτισης μπορεί να μάς δώσει, όπως είδαμε, το «τρίτο επίπεδο έρμηνειας».)

4) Όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια, η χρησιμοποίηση απογραφικών δεδομένων προϋποθέτει αναγκαστικά ένα πρακτικό συμβιβασμό ή συγκεκριμένο θεωρίας και ταξινομήσεων της στατιστικής υπηρεσίας, που συχνά είναι ακατάλληλες ή και ακατανόητες από θεωρητική άποψη. Άξίωση απόλυτης θεωρητικής ορθοδοξίας θα ισοδυναμούσε στη συγκεκριμένη περίπτωση με εγκατάλειψη της έρευνας. Θά πρέπει λοιπόν κι από την άποψη τής θεωρίας να κριθούν τ' αποτελέσματα σαν «μέγιστη δυνατή προσέγγιση».

5) Υπάρχει τέλος το γεγονός ότι εκλογικός και οικονομικά ένεργος άνδρικός πληθυσμός δ'έν συμπίπτουν. Ο πρώτος περιλαμβάνει και άτομα που έχουν απογραφεί σ' άλλη περιφέρεια απ' αυτήν όπου ψηφίζουν. Ο δεύτερος περιλαμβάνει και άτομα που δ'έν έχουν την εκλογική ηλικία. Η διαφορά αυτή ανάμεσα στον εκλογικό και τον απογραφικό πληθυσμό δημιουργεί ένα ακόμη περιθώριο σφάλματος, που δ'έν είναι δυνατό να υπολογιστεί.

στάδια ανάλυσης

Η στατιστική ανάλυση προχώρησε σε διαδοχικά επίπεδα, από το πιο άφηρημένο και σχηματικό στο πιο συγκεκριμένο. Σε κάθε στάδιο, γινόταν αισθητή ή ανάγκη για νέες διακρίσεις κι ανακατατάξεις των δεδομένων, με συνέπεια το πέρασμα στο επόμενο. Η συνοπτική παρουσίαση αυτής τής προεργασίας πριν από τα οριστικά αποτελέσματα όχι μόνο επιβάλλεται επιστημονικά, αλλά και δίνει το μέτρο των δυσκολιών, καθώς και τήν «γενεαλογία» των μεταβλητών που χρησιμοποιήθηκαν.

1) Μισθωτοί και μη μισθωτοί

Ξεκινώντας με την πιο άπλη διχοτόμηση, ονομάζουμε «μισθωτούς» το άθροισμα των κατηγοριών Ι.5 και Ι.6 και «μη μισθωτούς» το άθροισμα των κατηγοριών Ι.1 ως Ι.4. Άμέσως προκύπτει ότι Βενιζελισμός και Άντιβενιζελισμός δ'έν διαφοροποιούνται με βάση τήν διχοτόμηση αυτή: οι σχετικοί

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Μισθωτοί και μη μισθωτοί

		Μισθωτοί		Μη μισθωτοί		
		α	β	α	β	
Άγροτικοί	1928	0,08	- 0,08	- 0,01	+ 0,10	
	1932	0,14	- 0,22	- 0,07	+ 0,22	
	ΚΚΕ	1928	- 0,01	+ 0,12	0,11	- 0,12
		1932	0	+ 0,17	0,17	- 0,18
1933		0	+ 0,20	0,20	- 0,21	
1936		0	+ 0,17	0,18	- 0,18	

συντελεστές είναι ή πλησιάζουν το μηδέν, μ' ελάχιστες εξαιρέσεις. Αντίθετα, είναι φανερό ότι οι Άγροτικοί στηρίζονται αποκλειστικά σε μη μισθωτούς, ενώ το ΚΚΕ αποκλειστικά σε μισθωτούς (Πίνακας 1).

2) Έργοδοτες κι αυτοαπασχολούμενοι

Το προηγούμενο σύνολο «μη μισθωτοί» μπορούμε τώρα να διακρίνουμε σε εργοδοτές (Ι.1) και αυτοαπασχολούμενους (που περιλαμβάνουν όσους εργάζονται ατομικά ή με μέλη τής οικογένειάς τους, καθώς και τὰ μέλη αυτά, δηλ. το άθροισμα Ι.2 ως Ι. 4). Άμέσως προκύπτει ότι Βενιζελισμός κι Άντιβενιζελισμός διαφοροποιούνται έντονότατα σε σχέση με τους εργοδοτές, όχι όμως και σε σχέση με τους αυτοαπασχολούμενους. Με τήν ίδια διάκριση οι Άγροτικοί στηρίζονται ξεκάθαρα σε αυτοαπασχολούμενους:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Έργοδοτές και Αυτοαπασχολούμενοι

		Έργοδοτές		Αυτοαπασχολούμενοι	
		β		α	β
Άντιβενιζελικοί	1928	+ 1,14		0,34	(- 0,04)
	1932	+ 1,13		0,43	- 0,15
	1933	+ 1,34		0,47	(- 0,06)
	1936	+ 0,83		0,46	(+ 0,01)
Βενιζελικοί	1928	- 1,00		0,60	(+ 0,08)
	1932	- 0,80		0,52	(+ 0,08)
	1933	- 1,21		0,40	+ 0,16
	1936	- 1,17		0,38	+ 0,14
Άγροτικοί	1928	- 0,50		- 0,01	+ 0,10
	1932	- 0,41		- 0,04	+ 0,20

3) Οικογενειακά και ατομικά εργαζόμενοι

Ένώ με βάση το προηγούμενο σύνολο «αυτοαπασχολούμενοι» δ'έν ξεχωρίζουν οι δύο μεγάλες παρατάξεις, έντονες διαφορές εμφανίζονται αν διακρίνουμε το σύνολο αυτό σε δύο κατηγορίες: αυτούς που εργάζονται οικογενειακά (Ι.2 και Ι.3) κι αυτούς που εργάζονται ατομικά (Ι.4). Βενιζελικοί (κι Άγροτικοί) στηρίζονται περισσότερο στην πρώτη κατηγορία. Άντιβενιζελικοί στην δεύτερη (Πίν. 3).

Το ότι οι διαφορές αυτές οφείλονται στους αυτοαπασχολούμενους τής γεωργίας, καθώς και γενικότεροι θεωρητικοί λόγοι, κάνουν επιτακτική στο σημείο αυτό τήν διάκριση τής γενικής κατηγορίας «αυτοαπασχολούμενοι», με βάση όχι μόνο τήν κοινωνική θέση πιά, αλλά και τόν κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, σε άγρότες και μικροαστούς (δηλ. κατηγορίες Π.3 ως Π.10).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Οικογενειακά και Άτομικά εργαζόμενοι

		Οικογενειακά εργαζόμενοι		Άτομικά εργαζόμενοι	
		α	β	α	β
Άντιβενιζελικοί	1928	0,38	-0,20	0,12	+0,67
	1932	0,44	-0,29	0,13	+0,72
	1933	0,51	-0,20	0,26	+0,62
	1936	0,52	-0,16	0,28	+0,65
Βενιζελικοί	1928	0,58	+0,19	0,80	-0,52
	1932	0,50	+0,14	0,63	-0,29
	1933	0,42	+0,23	0,62	-0,42
	1936	0,38	+0,23	0,60	-0,49
Άγροτικοί	1928	0,02	+0,11		
	1932	0,01	+0,19		

4) Άγρότες

Για τους αγρότες, η ξεκάθαρη πολιτική διαφοροποίηση των δύο κατηγοριών επιβάλλει την διατήρηση της διάκρισης σε άτομικά και οικογενειακά εργαζόμενους. Η ταξινόμηση αυτή παρουσιάζει εξαιρετικά δύσκολο ερμηνευτικό πρόβλημα, δεν υπάρχει όμως δυστυχώς άλλη για να την αντικαταστήσει. Χωρίς την φιλοδοξία ολοκληρωμένης και σε βάθος ερμηνείας, χρειάζεται λοιπόν να σημειωθούν όρισμένες ενδείξεις που επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι, κάτω από τις δύο απογραφικές κατηγορίες «άτομικά εργαζόμενοι» και «οικογενειακά εργαζόμενοι», κρύβονται δύο διαφορετικοί τύποι γεωργών,¹ δύο διαφορετικοί τρόποι ζωής, τελικά δύο διαφορετικά κοινωνικά στρώματα.²

α. Οι συσχετίσεις των δύο κατηγοριών με τις διάφορες καλλιέργειες δείχνουν καθαρά ότι η άτομική εκμετάλλευση συνδέεται με την ελιά, την σταφίδα και τ' αμπέλια, ενώ η οικογενειακή με τα δημητριακά και τον καπνό. Οι συνολικοί πίνακες της απογραφής τὸ επιβεβαιώνουν:³

1. Ο όρος αγρότες περιλαμβάνει και γεωργούς και κτηνοτρόφους. Στο άρθρο αυτό θα γίνει λόγος χωριστά για γεωργούς και κτηνοτρόφους επειδή:

α) Η κτηνοτροφία έχει οποσδήποτε ιδιαίτερο χαρακτήρα, ιδίως στη χώρα μας την εποχή εκείνη.

β) Αν πάρουμε τὸ σύνολο «αγρότες», οί συντελεστὲς πὸν βρίσκουμε δὲν διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς γιὰ τοὺς γεωργούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως μερὰ σκεπάζουν τὴ συμπεριφορὰ εἰδικὰ τῶν κτηνοτρόφων, πὸ καθὼς φαίνεται εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τῶν γεωργῶν.

2. Οί ἐνδείξεις αὐτές, ὅπου δὲν ἀναφέρεται ἄλλη πηγή, προέρχονται ἀπὸ συσχετίσεις τῶν μεταβλητῶν «άτομικά εργαζόμενοι γεωργοί» καὶ «οἰκογενειακὰ εργαζόμενοι γεωργοί» μὲ ἄλλες μεταβλητές, εἴτε στὸ σύνολο τῶν μονάδων ἀνάλυσης εἴτε μόνο στὶς ἀγροτικὲς περιοχές.

3. Βλ. ὅπου παραπάνω, Πίναξ III'.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Άτομικά εργαζόμενοι γεωργοί κατὰ καλλιέργειες

Υποδιάρσεις τῆς γεωργίας	Άτομικά εργαζόμενοι σὺν ποσοστὸ τῶν αὐτοαπασχολούμενων γεωργῶν
Γεωργοί (χωρὶς ἄλλο προσδιορισμὸ)	38,71
Καλλιεργητὲς σιτηρῶν, ὄσπριων καὶ ζωοτροφικῶν προΐοντων	19,17
Λαχανοκηπουροί	42,47
Καλλιεργητὲς καπνοῦ καὶ βάμβακος	16,10
Καλλιεργητὲς ὄπωροφόρων δέντρων	44,08
Καλλιεργητὲς ἐλίων	32,91
Ἀμπελοργοί	44,12

β. Η γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν δύο κατηγοριῶν συμβαδίζει μὲ τὶς καλλιέργειες: στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα καὶ ἰδίως στὴν Πελοπόννησο καὶ τὰ νησιά εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἢ ἀναλογία τῶν ἀτομικὰ εργαζομένων. Η εἰκόνα πὸν δίνουν οί συνολικοί πίνακες⁴ εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐγλωττη, ἂν τὴν δοῦμε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἰδιαίτερες ἱστορικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες κάθε γεωγραφικοῦ διαμερίσματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Άτομικά εργαζόμενοι γεωργοί κατὰ διαμερίσματα

Γεωγραφικὰ διαμερίσματα	Άτομικά εργαζόμενοι σὺν ποσοστὸ τῶν αὐτοαπασχολούμενων γεωργῶν
Κυκλάδες	66,48
Ἴονιοι Νῆσοι	53,58
Νῆσοι Αἰγαίου	45,50
Πελοπόννησος	42,70
Θεσσαλία	26,04
Ἡπειρος	22,53
Μακεδονία	22,14
Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ Εὐβία	21,85
Κρήτη	21,63
Δυτικὴ Θράκη	9,61

γ. Οί ἀτομικά εργαζόμενοι εἶναι περισσότεροι σὲ περιοχὲς μὲ ὑψηλότερο ἀγροτικὸ εἰσόδημα, μικρότερο ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν, μεγαλύτερη ἀνισότητα στὴν κατανομὴ τῆς γῆς καὶ λιγότερο ἀναφραβητισμὸ.

δ. Οί ἀτομικά εργαζόμενοι εἶναι ἐπίσης περισσότεροι στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες, ὅπου γνῶρισαν τὴν πρώτη τους μεγάλῃ ἀνάπτυξη οἱ γεωργικοὶ συνεταιρισμοί, ἰδίως στὴν περίοδο 1915-1919.

ε. Τέλος, ὀρισμένες ἀναλύσεις συνδέουν τὴν ἀτομικὴ (κι ὄχι οἰκογενειακὴ) γεωργικὴ ἀπασχόληση

4. Στὸ ἴδιο, Πίναξ III'.

με έλλειψη «γεωργικής συνείδησης» και ιδίως με μίμηση άστικων καταναλωτικών προτύπων—έστω και χωρίς ανάλογο γεωργικό εισόδημα. Το έλλειμμα συμπληρώνεται με άδιακοπο δανεισμό ή και από άλλους πρόσθετους πόρους, που άκριβώς προϋποθέτουν ότι τα άλλα μέλη της οικογένειας στρέφονται σε άσχολίες μη γεωργικές, από επιτόπιες «δουλειές του ποδαριού» μέχρι την εξωτερική μεταναστευση.¹

Αναδύεται από τις ένδειξεις αυτές μιá συνθετική εικόνα του «άτομικα εργαζόμενου» γεωργού:

— κοινωνικό περιβάλλον με ιεραρχική δομή και μεγάλες σχετικά ανισότητες στην ιδιοκτησία της γης

— συνήθως παλιά εγκατάσταση
— μακροχρόνια ειδίκευση σε έμπορευματικές καλλιέργειες κι εξάρτηση από την αγορά και μάλιστα την διεθνή

— σχετικά άνωτερο βιοτικό και ιδίως πολιτιστικό επίπεδο, με περισσότερες προσδοκίες κι ευκαιρίες μόρφωσης και κοινωνικής άνοδου γι' αυτόν ή για τα παιδιά του (που εξηγεί ως ένα βαθμό γιατί δεν τά κρατάει στο χωράφι).

Με δύο λόγια: άνιστος, αλλά (συγκριτικά) εύνοημος. Εικόνα χαρακτηριστική, άν όχι τυπική, του παλαιοελλαδίτη και ιδίως του πελοποννήσιου γεωργού.

Συμμετρικά αντίθετη ή συνθετική εικόνα του «οικογενειακά εργαζόμενου» γεωργού:

— κοινωνικό περιβάλλον ίσων μικροϊδιοκτητών, που είναι συχνά ή κατάληξη χθεσινών ταξικών άγώνων (σε περιοχές όπου ύπρχαν τσιφλίκια)

— συνήθως νέα εγκατάσταση (άν ήταν πρόσφυγας ή ακτήμονας)

— άνυπαρκτη, περιορισμένη ή πάντως πρόσφατη ειδίκευση, έγκατάλειψη της αυτόρκειας κι εξάρτηση από την αγορά (έκτος άν είναι καπνοκαλλιεργητής από παλιά)

— χαμηλό βιοτικό κι ιδίως πολιτιστικό επίπεδο, χωρίς ευκαιρίες μόρφωσης και τις αντίστοιχες φιλοδοξίες κοινωνικής άνοδου.

Με δύο λόγια: ίσος, αλλά παραμελημένος, άν όχι εξαθλιωμένος. Χαρακτηριστική εικόνα του γεωργού της Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης.

Οι συνθετικές αυτές εικόνες έχουν την χρησιμότητά και λειτουργία «ιδεατών τύπων» (με την βεμπεριανή έννοια) για την άνάλυσή μας. Και μόνο μ' αυτή την έννοια επιτρέπουν τελικά νά θεωρήσουμε τους άτομικα εργαζόμενους γεωργούς στρώμα κοι-

νωνικά άνωτερο από τους οικογενειακά εργαζόμενους, ύπογραμμίζοντας ότι άποφασιστικό κριτήριο είναι περισσότερο ο τρόπος ζωής, τó σημερινό ή επιδιωκόμενο βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο κλπ. παρά τó πραγματικό γεωργικό εισόδημα.

5) Μικροαστοι

Όσο για τους μικροαστούς σάν σύνολο, προκύπτει σε πρώτη φάση μιá μικρή θετική συσχέτιση με τόν Άντιβενιζελισμό (κι αντίστοιχα άρνητική με τόν Βενιζελισμό). Η συσχέτιση όμως αυτή εξαφανίζεται ή και αλλάζει κατεύθυνση κάτω από την επίδραση των μεταβλητών Παλαιά Ελλάδα/Νέες Χώρες και Άστικές/Άγροτικές περιοχές. Άν τώρα χωρίσουμε τους μικροαστούς, όπως τους γεωργούς, σε οικογενειακά και άτομικα εργαζόμενους, οι πρώτοι ξεκάθαρα και πολλή έντονα συνδέονται με τόν Άντιβενιζελισμό, ενώ τ' άποτελέσματα για τους δεύτερους είναι άρκετά άντιφατικά. Τά έρμηνευτικά αυτά προβλήματα έκαναν έπιτακτική την διάκριση και των μικροαστών και κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και την τελική χρησιμοποίηση μεταβλητών που σχηματίστηκαν από τó άθροισμα των μικροαστών δύο ή περισσότερων κλάδων.

6) Έργοδότες και μισθωτοι

Έξηγήθηκε πιό πάνω γιατί θά ήταν άνόηφο ν' άναζητήσουμε τους ελάχιστους πραγματικούς άστους ή και γαιοκτήμονες με βάση τά άπογραφικά κι έκλογικά δεδομένα. Η γενική κατηγορία «έργοδότες» δέν δίνει βέβαια αυτή την εύχρεια, γιατί δέν είναι δυνατό νά χωριστεί σε μικρούς (οδσιαστικά μικροαστούς) και μεγάλους. Διατηρώντας λοιπόν άναγκαστικά τó ένιατο αυτό σύνολο και την δνομασία του, μπορούμε ως ένα βαθμό νά προσεγγίσουμε τó πρόβλημα από διαφορετική κατεύθυνση, έπιμετρογώντας μιá πρόσθετη μεταβλητή, που είναι ó μέσος άριθμός μισθωτών που άναλογούν σ' ένα έργοδότη. Όπως είναι εύνόητο, όσο περισσότεροι είναι οι έργοδότες, τόσο μικρότερη ή άναλογία. Η συνδυασμένη χρησιμοποίηση των δύο μεταβλητών επιτρέπει μιá έμμεση μέτρηση του μεγέθους των έπιχειρήσεων, της συγκέντρωσης τών κεφαλαίου και τελικά της δξύτητας των σχέσεων κεφαλαίου και έργασίας.

Έξαιτίας του μικρού τους άριθμού, οι έργοδότες διακρίθηκαν σε έργοδότες γεωργίας και μη άγροτικών κλάδων χωρίς άλλες ύποδιαιρέσεις.

Οι μισθωτοι τέλος διακρίθηκαν σε ύπαλληλους κι έργατες. Και οι έργατες με τή σειρά τους σε άγρογάτες, έργατες βιομηχανίας και έργατες άλλων κλάδων ή χωρίς προσδιορισμό κλάδου.

1. Βλ. Μ. Ι. Μαυρογοράτου και Ά. Χ. Χαμιοδοπούλου, 'Η Μακεδονία: Μελέτη Άνογραφική και Οίονομική (Θεσσαλονίκη 1931), σελ. 46-47.

² Έπισθ. Κ. Δ. Καραβίδα, 'Άγροτικά (Άθήνα: Έθνικό Τυπογραφείο, 1931), σελ. 475, 501, 524, και γενικά την άνάλυση της «στενής άτομικής χωρικής οικογένειας τών ελεύθερων μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών», σελ. 433-514.

7) Ἀνακεφαλαίωση

Στό σημείο αὐτό εἶναι χρήσιμο νὰ παρουσιασθεῖ συγκεντρωτικὰ ὁ οικονομικὰ ἐνεργὸς ἀνδρικός πληθυσμὸς τῶν 196 μονάδων ἀνάλυσης, μετὰ τὶς κατηγορίες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν καὶ τοὺς ἀντίστοιχους ἀριθμούς, ὥστε νὰ ὑπάρχει καὶ κάποια εἰκόνα τῶν σχετικῶν μεγεθῶν.

Ἐνδεικτικὰ ἀξίζει ἀκόμα νὰ σημειωθεῖ ὁ μέσος ὁρος γιὰ τὶς ἄλλες μεταβλητὲς ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν στὴ συνέχεια:

- α) Τὸ ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν 85%
- β) Ὁ δείκτης ἀνισότητος Gini τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας 0,49
- γ) Ἡ ἀναλογία μισθωτῶν κατὰ ἐργοδότη 5,34.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Οικονομικὰ ἐνεργὸς ἀνδρικός πληθυσμὸς κατὰ στρώματα

A. Ἐργοδότες		107.266
1. Γεωργία	61.937	
2. Κτηνοτροφία	5.300	
3. Ἄλλοι κλάδοι	40.029	
B. Ἀγρότες		821.141
1. Ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ	203.970	
2. Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ	512.293	
3. Κτηνοτρόφοι	104.878	
Γ. Μικροαστοὶ		231.637
1. Ἀλιεία (ψαράδες)	8.199	
2. Βιομηχανία (βιοτέχνες)	95.507	
3. Μεταφορὰ καὶ Συγκοινωνία (κυρίως ἀγωγάτες, ὁδηγοὶ, βαρκάρηδες)	26.570	
4. Πίστη, Ἀνταλλαγὴ καὶ Μεσολάβηση (κυρίως μεσίτες καὶ παραγγελιοδόχοι)	3.096	
5. Ἐμπόριο (μαγαζάτορες κάθε εἴδους, ξενοδόχοι)	77.489	
6. Προσωπικὲς ὑπηρεσίες (κυρίως κουρείς καὶ στιλβωτὲς ὑποδημάτων)	6.039	
7. Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα (κυρίως γατροὶ, δικηγόροι, μηχανικοὶ, μουσικοὶ)	14.737	
Δ. Ὑπάλληλοι ¹		81.575
E. Ἐργάτες ²		364.805
1. Γεωργία	70.077	
2. Κτηνοτροφία	22.636	
3. Βιομηχανία	111.750	
4. Ἄλλοι κλάδοι ἢ χωρὶς ὀρισμένον κλάδο	160.342	
Γενικὸ Σύνολο		1.606.424

1. Ὑπολογίστηκαν στοὺς ὑπάλληλους οἱ ἐλάχιστοι ἐργάτες στοὺς κλάδους πίστη, ἀνταλλαγῆ, μεσολάβηση καὶ ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα.
2. Ὑπολογίστηκαν στοὺς ἐργάτες οἱ ἐλάχιστοι ὑπάλληλοι τῶν κλάδων: γεωργία, κτηνοτροφία, ἀλιεία, μεταλλεῖα-ὀρυχεία καὶ προσωπικὲς ὑπηρεσίες.

ὁ ἀντιβενιζελισμὸς¹

Ὁ Ὀ Ἀντιβενιζελισμὸς ἔχει φανερὰ «διαταξική» λαϊκὴ βάση, ἀποτελεῖ δηλ. στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο συνασπισμὸ διαφόρων στρωμάτων:

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Ἀντιβενιζελικὰ κοινωνικὰ στρώματα

		Μικροαστοὶ βιομηχανίας, μεταφορῶν, προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων		
		Ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ	Ἐργοδότες	β ₃
		β ₁	β ₂	β ₃
Ἀντιβενιζελικοὶ	1928	+ 0,85	+ 1,19	+ 0,93
	1932	+ 0,83	+ 1,14	+ 1,08
	1933	+ 0,80	+ 1,40	+ 0,84
	1936	+ 0,78	+ 0,88	+ 0,87
μ.δ.	1928-36	+ 0,81	+ 1,15	+ 0,93

1. Ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ αὐτὰ στρώματα, οἱ ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο σὲ ὄγκο καὶ σταθερότερο στήριγμα τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ. Ἀντίστροφα, ἔντονη εἶναι ἡ ἀντίθεση τῶν οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενων γεωργῶν (Πίν. 8).

Ὅσα ἐνδεικτικὰ ἀναπτύχθηκαν πιὸ πάνω γιὰ τὴν διαφοροποίηση τῶν δύο γεωργικῶν στρωμάτων δὲν χρειάζεται νὰ ἐπαναληφθοῦν ἐδῶ. Ἐπιβεβαιώνονται πάντως ἀπὸ τὴν ἔντονα ἀρνητικὴ σχέση τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ μετὰ τὸ ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν καὶ τὴν (λιγότερο ἔντονη) σύνδεσθι τοῦ μετὰ τὴν ἀνισότητα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας.²

Μικρότερο σὲ ὄγκο, ἀλλὰ μόνιμο κι αὐτὸ στήριγμα τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ στὸν ἀγροτικὸ τομέα εἶναι οἱ ἐργοδότες τῆς γεωργίας (Πίνακας 9).

Τελικὰ, στὸ πλαίσιο τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς γεωργίας, εἶτε θεωρηθσομε τοὺς ἐργοδότες «ἀνώτερο», τοὺς ἀτομικὰ ἐργαζόμενους «μεσαῖο» καὶ τοὺς οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενους «κατώτερο» στρῶμα, εἶτε θεωρήσομε τὶς δύο πρῶτες κατηγορίες μαζὶ «μεσαία τάξη» τῆς γεωργίας, εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ἀντιβενιζελισμὸς στηρίζεται σταθερὰ στὰ ἀνώτερα

1. Στὴν ἀνάλυση χρησιμοποιήθηκαν πέντε μεταβλητὲς ἀντιπροσωπευτικὲς τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ (στὸ σύνολο τῶν 196 μονάδων ἀνάλυσης): μία γιὰ κάθε ἐκλογὴ καὶ μία μετὰ τὸ μέσο ποσοστὸ τῶν τεσσάρων ἐκλογῶν. Ὑπολογίστηκαν σάν ἀντιβενιζελικὰ κόμματα: τὸ Λαϊκὸ καὶ οἱ Ἐλευθερόφρονες σὲ κάθε ἐκλογῇ, οἱ Ἀνεξάρτητοι Βασιλόφρονες τὸ 1928, οἱ Ἐθνικορῖσοπαστικοὶ καὶ οἱ Ἀγροτικοὶ τῆς «Ἠνωμένης Ἀντιπολιτεύσεως» τὸ 1933, καὶ ἡ Γενικὴ Λαϊκὴ Ρῖζοσπαστικὴ Ἐνωσὴ καὶ τὸ Μεταρρυθμιστικὸ Ἐθνικὸ Κόμμα τὸ 1936.

2. Δὲν εἶναι δυνατόν μέσα στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ νὰ παρουσιαστοῦν καὶ οἱ σχέσεις τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων πολιτικῶν δυνάμεων μετὰ εἰδικότερες διαστάσεις τῆς ἀγροτικῆς κοινωνικῆς δομῆς, ὅπως οἱ καλλιέργειες, τὸ εἰσόδημα καὶ ἡ συνεταιριστικὴ ὀργάνωση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: 'Αντιβενιζελισμός και γεωργοί

'Αντιβενιζελικοί	'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί		Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί		'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί β_1	Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί β_2
	α	β	α	β		
1928	0,24	+ 0,62	0,37	- 0,21	+ 0,67	- 0,24
1932	0,27	+ 0,57	0,42	- 0,32	+ 0,64	- 0,35
1933	0,37	+ 0,57	0,50	- 0,23	+ 0,62	- 0,27
1936	0,40	+ 0,57	0,52	- 0,19	+ 0,62	- 0,22
μ.δ. 1928 - 36	0,32	+ 0,58	0,46	- 0,24	+ 0,64	- 0,27

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: 'Αντιβενιζελισμός και εργοδότες γεωργίας

'Αντιβενιζελικοί	'Εργοδότες γεωργίας β
1928	+ 1,23
1932	+ 0,80
1933	+ 1,16
1936	+ 1,12
μ.δ. 1928 - 36	+ 1,08

επίπεδα της γεωργικής κοινωνικής δομής. Και ότι γενικότερα τὰ έρείσματά του είναι άγροτικές περιοχές με περισσότερο τονισμένη ιεραρχία και μεγαλύτερη άνισότητα, σε σύγκριση πάντα με τὰ ελληνικά δεδομένα.

2. Η κτηνοτροφία σαν σύνολο (βλ. Πίνακα 6, κατηγορίες Α.2, Β.3, Ε.2) εμφανίζει μιá βαθμιαία «προσχώρηση» στον 'Αντιβενιζελισμό, που έντοπίζεται κυρίως στις Νέες Χώρες. (Οί συντελεστές αναφέρονται μόνο ένδεικτικά και προέρχονται από έξίσωση παλινδρόμησης με περισσότερες μεταβλητές.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: 'Αντιβενιζελισμός και κτηνοτροφία

'Αντιβενιζελικοί	Κτηνοτροφία β_2
1928	0
1932	(+ 0,32)
1933	+ 0,43
1936	+ 0,59

*Αν θεωρήσουμε δεδομένο ότι η κτηνοτροφία και μάλιστα η νομαδική, όπως ήταν ακόμα τόν Μεσοπόλεμο, υπήρξε ό και' έξοχην κοινωνικός χώρος; που οργανώθηκε πολιτικά με σχέσεις πελατείας, ή στροφή προς τόν 'Αντιβενιζελισμό μπορεί να άποδοθεί στην προσχώρηση τοπικών παραγόντων

1. 'Ανθρωπολογική έρευνα Σαρακαταναίων κτηνοτρόφων ήταν η κλασική μελέτη του Campbell από την οποία ξεκίνησαν και στην οποία εξακολουθούν να στηρίζονται οι πρόσφατες συζητήσεις για τις σχέσεις πελατείας στη σύγχρονη Ελλάδα. Βλ. J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage* (Oxford: Clarendon Press, 1964).

(πατρώνων) με τούς πελάτες τους. Καθοριστική όμως και για τέτοιου είδους προσχωρήσεις πρέπει να θεωρηθεί ή κρίση της νομαδικής ιδίως κτηνοτροφίας την εποχή εκείνη και ή σύγκρουσή της με την επεκτεινόμενη γεωργία, ιδιαίτερα στις Νέες Χώρες.

3. Η ισχυρή σύνδεση 'Αντιβενιζελισμού κι εργοδοτών όφειλεται στους εργοδότες της γεωργίας (βλ. Πίνακα 9) κυρίως, όχι όμως αποκλειστικά. Μέχρι τó 1936 τουλάχιστον, προκύπτει και σύνδεση του 'Αντιβενιζελισμού με τούς εργοδότες τών άλλων κλάδων (σαν σύνολο):

ΠΙΝΑΚΑΣ 11: 'Αντιβενιζελισμός κι εργοδότες μη άγροτικών κλάδων

'Αντιβενιζελικοί	'Εργοδότες μη άγροτικών κλάδων β	'Εργοδότες γεωργίας και κτηνοτροφίας β_1	'Εργοδότες μη άγροτικών κλάδων β_2
1928	(+ 0,38)	+ 1,33	(+ 0,84)
1932	+ 0,87	+ 1,07	+ 1,24
1933	+ 0,67	+ 1,45	+ 1,17
1936	(- 0,08)	+ 1,16	[+ 0,32]
μ.δ. 1928 - 36	(+ 0,46)	+ 1,25	+ 0,89

Τό ότι οί συντελεστές (ή και μόνο τó άθροισμα $\alpha + \beta$) είναι σχεδόν πάντα μεγαλύτεροι από τη μονάδα υποδηλώνει (όπως παρατηρήθηκε πιο πάνω) ότι οί εργοδότες (σαν σύνολο, βλ. Πίνακα 2) «συνεισφέρουν» στον 'Αντιβενιζελισμό ψήφους περισσότερες από τις δικές τους. Μπορεί κανείς να υποθέσει γενικά ότι ή παρουσία ύψηλου ποσοστού εργοδοτών είναι δείκτης κοινωνικής διάρθρωσης έννοιας για τόν 'Αντιβενιζελισμό. Ειδικότερα και πιο συγκεκριμένα μπορεί να υποθέσει ότι οί ψήφοι που συνεισφέρουν οί εργοδότες πέρα άπ' τις δικές τους είναι οί μισθοτοί που εξαρτώνται άπ' αυτούς. Πραγματικά, άν προσθέσουμε τη μεταβλητή «μισθοτοί», προκύπτουν θετικοί συντελεστές. (Οί τιμές τών συντελεστών αναφέρονται έντελώς ένδεικτικά και προέρχονται από έξίσωση παλινδρόμησης με περισσότερες μεταβλητές.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 12: Ἀντιβενιζελισμός, ἐργοδότες καὶ μισθωτοί

Ἀντιβενιζελικοί	Ἐργοδότες β ₁₀	Μισθωτοί β ₁₁
1928	+ 1,05	+ 0,58
1932	+ 0,95	+ 0,65
1933	+ 1,26	+ 0,59
1936	+ 0,89	+ 0,67
μ.δ. 1928 - 36	+ 1,04	+ 0,62

Ἐπειδὴ ὁμως, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ τοὺς μισθωτοὺς οἱ ὑπάλληλοι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν βενιζελικοί κι οἱ ἐργάτες βιομηχανίας κομμουνιστές, ἀντιβενιζελικοί πρέπει νὰ εἶναι εἰδικότερα οἱ μὴ βιομηχανικοὶ ἐργάτες. Ἄν αὐτοὶ ψηφίζον ὅπως οἱ ἐργοδότες τους, γεννιέται τὸ ἐρώτημα τί εἶδους σχέση τὸς συνδέει. Ἡ ἀπάντηση προκύπτει ἂν ἀντικαταστήσουμε τὴ μεταβλητὴ «ἐργοδότες» μὲ τὴς δύο μεταβλητὲς «μὴ βιομηχανικοὶ ἐργάτες» καὶ «ἀνάλογια μισθωτῶν κατὰ ἐργοδότη» (στὸ πλαίσιο τῆς συνολικῆς ἐξίσωσης τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια):

ΠΙΝΑΚΑΣ 13: Ἀντιβενιζελισμός κι ἀνάλογια μισθωτῶν κατὰ ἐργοδότη

Ἀντιβενιζελικοί	Μὴ βιομηχανικοὶ ἐργάτες β ₁₀	Ἀνάλογια μισθωτῶν κατὰ ἐργοδότη β ₁₁
1928	+ 0,45	- 0,78
1932	+ 0,57	- 1,46
1933	+ 0,55	- 1,56
1936	+ 0,44	- 0,74
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,50	- 1,14

Φωτίζεται ἔτσι πιὸ καθαρά ἡ σχέση ἐργοδοτῶν κι Ἀντιβενιζελισμοῦ: πρόκειται γιὰ τοὺς μικροὺς ἐργοδότες, αὐτοὺς δηλ. ποὺ ἀπασχολοῦν ἀπὸ ἓνα μέχρι πέντε, ἂς πούμε, ἐργάτες. Ἐχεῖ γενικὰ διαπιστωθεῖ ὅτι στὸ πλαίσιο αὐτὸ δημιουργοῦνται κι ἐπιζοῦν παραδοσιακοὶ δεσμοὶ «ἠθικῆς» ἐξάρ-

τησης τοῦ μισθωτοῦ ἀπὸ τὸν ἐργοδότη.¹ Εἶναι λοιπὸν λογικὸ νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ (κυρίως μὴ βιομηχανικοὶ) ἐργάτες ἀκολουθοῦν τοὺς (μικροὺς) ἐργοδότες τους στὴν ἀντιβενιζελικὴ τους τοποθέτηση.

4. Ἀνάμεσα στοὺς καθαρά μικροαστοὺς (ποὺ δὲν εἶναι δηλ. οὔτε μικροὶ ἐργοδότες), διαπιστώνεται ξεκάθαρα πολιτικὴ διαφοροποίηση δύο μερίδων, μᾶς ἀντιβενιζελικῆς καὶ μᾶς βενιζελικῆς. Ἡ ἀντιβενιζελικὴ συγκροτεῖται ἀπὸ τοὺς μικροαστοὺς τῆς «βιομηχανίας» (ἀκριβέστερα βιοτεχνίας), τῶν μεταφορῶν, τῶν προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ἐλευθερίων ἐπαγγελματιῶν. Ὁ γενικὸς συντελεστὴς τῆς μικροαστικῆς αὐτῆς μερίδας μπορεῖ ν' ἀναλυθεῖ ὅπως δείχνει ὁ Πίνακας 14.

Ἐκόλα διαπιστώνεται πὺς οἱ βιοτέχνες, ἀγωγιάντες κλπ. ἀποτελοῦν ὄχι μόνον τὸν κύριο ὄγκο τῆς ἀντιβενιζελικῆς μικροαστικῆς τάξης, ἀλλὰ καὶ τὸ τμήμα τῆς ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπεται ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων μὲ μεγαλύτερη βεβαιότητα —καὶ στὸ ὁποῖο ὀφείλεται κυρίως ὁ γενικὸς συντελεστὴς.

5. Ὅσο γιὰ τοὺς μικροαστοὺς τῶν προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ἐλευθερίων ἐπαγγελματιῶν, ὁ τεράστιος συγκριτικὸς συντελεστὴς θὰ πρέπει κι ἐδῶ νὰ ἐρμηνευθεῖ πρωταρχικὰ σάν δείκτης μᾶς κοινωνικῆς δομῆς ποὺ εὐνοεῖ ἰδιαίτερα τὸν Ἀντιβενιζελισμὸ. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς τῶν κλάδων «προσωπικὲς ὑπηρεσίες» καὶ «ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα» (συνολικά, χωρὶς διάκριση κοινωνικῆς θέσης) στὴν παλινδρόμηση τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ μὲ ὄλους τοὺς κλάδους οἰκονομικῆς δραστηριότητος (Πίνακας 15).

Ἐνα ἄλλο σχετικὸ στοιχεῖο εἶναι οἱ συντελεστὲς παλινδρόμησης τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ μὲ τὴν ἀνάλογια γιαιτρῶν σὲ χίλιους κατοίκους (Πίν. 16).

1. Γιὰ μὴ κλασικὴ συνθετικὴ ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς διενθοῦς βιβλιογραφίας, βλ. Seymour M. Lipset, Paul F. Lazarsfeld, Allen H. Barton, and Juan Linz, «The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior» in Gardner Lindzey, ed., *Handbook of Social Psychology* (Reading, Mass.: Addison-Wesley Publishing Co, 1954), Vol. II, pp. 1124-1175.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14: Ἀντιβενιζελισμός καὶ μικροαστοί

Ἀντιβενιζελικοί	Μικροαστοὶ βιομηχανίας, μεταφορῶν, προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐλευθερίων ἐπαγγελματιῶν		Μικροαστοὶ βιομηχανίας, μεταφορῶν		Μικροαστοὶ προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐλευθερίων ἐπαγγελματιῶν	
	α	β	α	β	α	β
1928	0,26	+ 0,58	0,26	+ 0,62	0,27	+ 3,13
1932	0,26	+ 0,74	0,27	+ 0,80	0,28	+ 3,97
1933	0,38	+ 0,55	0,39	+ 0,58	0,39	+ 3,08
1936	0,41	+ 0,54	0,41	+ 0,62	0,44	+ 2,08
μ.δ. 1928 - 36	0,33	+ 0,60	0,33	+ 0,65	0,35	+ 3,06

ΠΙΝΑΚΑΣ 15: 'Αντιβενιζελισμός, προσωπικές υπηρεσίες και ελευθέρια επαγγέλματα

'Αντιβενιζελικοί	Προσωπικές υπηρεσίες β_9	'Ελευθέρια επαγγέλματα β_{10}
1928	+ 13	+ 4
1932	+ 10	+ 5
1933	+ 8	+ 4
1936	+ 13	+ 5
μ.δ. 1928 - 36	+ 11	+ 5

ΠΙΝΑΚΑΣ 16: 'Αντιβενιζελισμός και αναλογία γιατρών

'Αντιβενιζελικοί	Γιατροί που αναλογούν σε 1.000 κατοίκους β
1928	+ 8,49
1932	+ 8,69
1933	+ 7,70
1936	+ 5,25

*Αξίζει τέλος ν' αναφερθεί εδώ και η σχέση ανάμεσα στον 'Αντιβενιζελισμό και την αναλογία οικιακών υπηρετών,¹ που εμφανίζεται ιδίως το 1932 και το 1933 (άντιστοιχοι συντελεστές παλινδρόμησης + 0,15 και + 0,08).

Η κύρια σημασία των αποτελεσμάτων αυτών δ'εν είναι βέβαια το πώς ψηφίζουν οι γιατροί, δικηγόροι, κουρείς ή υπηρέτες.² Είναι ότι αντανακλούν ένα τύπο κοινωνικής δομής που εκορράζεται με τον 'Αντιβενιζελισμό. Και χαρακτηριστικό της είναι η σχετικά υπερτροφική ανάπτυξη ενός τομέα υπηρεσιών (μικρής και μεγάλης «άξιας» ή «γοήτρου») που, αν δέν είναι άκριβδος «παρασιτικός»,³ βρίσκεται πάντως στο περιθώριο της παραγωγής και ιδίως της αγοράς. Η ανάπτυξη του τομέα αυτού προϋποθέτει φυσικά όρισμένες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, που επιτρέπουν την δημιουργία και ανάπτυξη αντίστοιχου εισοδηματικού περισσήματος.

6. Είναι χρήσιμο, τέλος, νά εξεταστούν οι «ταξικές» μεταβλητές μέσα στο πλαίσιο της συνολικής εξέλιξης παλινδρόμησης για τον 'Αντιβενιζελισμό.

1. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για τον αριθμό οικιακών υπηρετών, ανδρών και γυναικών, που αναλογεί σε 1.000 άνδρες άνω των 20 ετών (δηλ. στον κατά μέγιστη δυνατή προσέγγιση υποθετικό αριθμό άρχων νοικοκυριών).

2. Τα αντίστοιχα μεγέθη είναι άλλωστε τόσο μικρά, ώστε και άσημαντα νά επηρεάζουν σάν αριθμοί ψήφων νά αποκλειστεί η βεβαιότητα στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τη συμπεριφορά τόσο μικρών ομάδων, όπως τονίστηκε ήδη.

3. Ανεξάρτητα από την επιστημονική του άκριβεια και χρησιμότητα, ο όρος έχει αποκτήσει έντονη ήθικοπολιτική φόρτιση που κάνει προβληματική τη χρήση του.

σμού, που περιλαμβάνει κι όλες τις άλλες σημαντικές κοινωνικές του διαστάσεις (δηλ. σε σχέση με πρόσφυγες, μειονότητες, ανάμφαβητισμό, όμαδες ηλικιών και την γεωργία σάν παραγωγικό τομέα):

ΠΙΝΑΚΑΣ 17: 'Αντιβενιζελισμός και ταξικές αντιθέσεις (I)

'Αντιβενιζελικοί	'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί β_7	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών β_8	'Εργοδοτές β_9	Μικροαστοί βιομηχανίας, μεταφορών, προσωπικών υπηρεσιών, ελευθερίων επαγγεμάτων β_{10}
1928	+ 0,59	- 0,21	+ 0,79	+ 0,86
1932	+ 0,61	- 0,28	+ 0,79	(+ 0,39)
1933	+ 0,38	- 0,41	+ 1,04	(+ 0,53)
1936	+ 0,45	- 0,31	+ 0,61	+ 0,65
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,51	- 0,30	+ 0,81	+ 0,61

*Όταν προστεθούν στην εξέλιξη οι μεταβλητές «Παλαιά Ελλάδα» και «άστικές περιοχές»,⁴ οι συντελεστές αλλάζουν χαρακτηριστικά:

ΠΙΝΑΚΑΣ 18: 'Αντιβενιζελισμός και ταξικές αντιθέσεις (II)

'Αντιβενιζελικοί	'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί β_7	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών β_8	'Εργοδοτές β_9	Μικροαστοί βιομηχανίας, μεταφορών, προσωπικών υπηρεσιών, ελευθερίων επαγγεμάτων β_{10}
1928	+ 0,34	- 0,18	(+ 0,33)	+ 0,72
1932	+ 0,42	- 0,25	(+ 0,47)	(+ 0,28)
1933	(+ 0,15)	- 0,39	+ 0,63	(+ 0,40)
1936	(+ 0,17)	- 0,27	(+ 0,16)	+ 0,48
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,27	- 0,27	(+ 0,40)	+ 0,47

Σε μιá πρώτη εξέταση, η συμπίεση όρισμένων συντελεστών δείχνει ότι η δύναμη που έχουν οι αντίστοιχοι μεταβλητές νά «έξηγήσουν» τον 'Αντιβενιζελισμό (στο δεύτερο επίπεδο έρμηνείας) μειώνεται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αν συγκριθούν με τον παράγοντα Παλαιά Ελλάδα. Στην ούσια όμως η συμπίεση αυτή δέν σημαίνει τίποτε άλλο παρά ότι οι μεταβλητές αυτές, πέρα από τη συμπεριφορά συγκεκριμένων κοινωνικών στρωμάτων, αντανακλούν διαστάσεις συστατικές της πα-

4. Πρόκειται για «τεχνητές» μεταβλητές (dummy variables) που έχουν δύο μόνο τιμές: η πρώτη 1 στην Παλαιά Ελλάδα και 0 στις Νέες Χώρες, ή δεύτερη 1 στις άστικές περιοχές και 0 στις αγροτικές.

λαιοελλαδίτικης κοινωνικῆς διάρθρωσης, περιλαμβάνονται δηλ. στό σύνολο τῶν ἱστορικῶν, γεωγραφικῶν, οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν συνθηκῶν πού κλείνει μέσα τῆς ἡ μεταβλητῆ «Παλαιά Ἑλλάδα». Πιό ἀπλά, μπορούμε νά καταλήξουμε μέ τήν διαπίστωση ὅτι τά ἀντιβενιζελικά κοινωνικά στρώματα εἶναι ταυτόχρονα καί τά κατ' ἐξοχήν παλαιοελλαδίτικα στρώματα.

ὁ βενιζελισμός¹

Ἄ Ο βενιζελισμός ἔχει κι αὐτός, ὅπως ἡ ἀντίπαλῆ του παράταξι, «διαταξική» λαϊκή βάση, στηρίζεται δηλ. σέ συμμαχία διαφορετικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων:

ΠΙΝΑΚΑΣ 19: Βενιζελικά κοινωνικά στρώματα

Βενιζελικοί	Οἰκογενειακά ἐργαζόμενοι γεωργοί β ₁	Μικροαστοί ἐμποριοῦ καί πίστις, ἀνταλλαγῆς, μεσολάβησης καί ὑπάλλοιοι γενικά β ₂
1928	+ 0,40	+ 0,68
1932	+ 0,32	+ 0,54
1933	+ 0,47	+ 0,75
1936	+ 0,54	+ 0,98
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,44	+ 0,74

1. Μεγαλύτερο σέ ὄγκο ἀπό τά βενιζελικά στρώματα εἶναι βέβαια οἱ οἰκογενειακά ἐργαζόμενοι γεωργοί, πού ἀποτελοῦν καί τὸ πολυπληθέστερο κοινωνικό στρώμα σ' ὅλη τή χώρα. (Ἀντίστροφα, ἔντονη ἐμφανίζεται ἡ ἀντίθεση τῶν ἀνώτερων γεωργικῶν στρωμάτων πού, καθώς εἶδαμε, εἶναι ἀντιβενιζελικά)² (Πίνακας 20).

Ἡ προηγούμενη ἀνάλυση ἡ σχετικῆ με τὸ καώτερο αὐτὸ γεωργικὸ στρώμα (τῶν οἰκογενειακά ἐργαζομένων) ἐπιβεβαιώνεται πρῶτα ἀπὸ τὴν ἰσχυρότατη σχέση τοῦ βενιζελισμοῦ με τὸ ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν, καθώς καί ἀπὸ τὴν καλινδρόμηση με τὶς δύο μεταβλητὲς μαζί (Πίνακας 21).

1. Χρησιμοποιοῦνταν πέντε μεταβλητὲς ἀντιπροσωπευτικὲς τοῦ βενιζελισμοῦ, ἀνάλογες μ' ἐκείνες τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ. Βενιζελικά κόμματα θεωρήθηκαν: οἱ Φιλελεύθεροι σὲ κάθε ἐκλόγη, οἱ Συντηρητικοὶ Δημοκρατικοί, οἱ Προοδευτικοί καί οἱ Ἀγροτοεργατικοί τὸ 1928, 1932 καί 1933, οἱ Ἐθνικοὶ Δημοκρατικοί τὸ 1928 καί Ἐθνικορριζοσπαστικοί τὸ 1932, οἱ Ἀγροτικοὶ τοῦ «Ἐθνικοῦ Συνασπισμοῦ» τὸ 1933 καί τὸ Ἀγροτικὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα τὸ 1936, οἱ Ἀνεξάρτητοι Δημοκρατικοί καί ἡ Προοδευτικὴ Ἐνωσις τὸ 1928, ὁ Δημοκρατικὸς Συνασπισμός, οἱ Παλαϊοδημοκρατικοὶ Κρήτης καί οἱ Νέοι Φιλελεύθεροι τὸ 1936.

2. Στὴ συνέχεια πρέπει νά θεωρεῖται αὐτόνοθη καί χωρὶς εἰδικὴ μείνη ἡ ἀντίθεση στὸν βενιζελισμὸ τῶν στρωμάτων, κλάδων καί περιοχῶν, πού ἤδη χαρακτηρίστηκαν ἀντιβενιζελικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20: Βενιζελισμός καί κοινωνικά στρώματα τῆς γεωργίας

Βενιζελικοί	Οἰκογενειακά ἐργαζόμενοι γεωργοί		Οἰκογενειακά ἐργαζόμενοι γεωργοί		Ἐργοδότες γεωργίας
	α	β	β ₁	β ₂	β ₃
1928	0,59	+ 0,21	+ 0,25	- 0,43	- 0,89
1932	0,50	+ 0,17	+ 0,20	- 0,31	(- 0,39)
1933	0,43	+ 0,26	+ 0,30	- 0,38	- 0,73
1936	0,39	+ 0,27	+ 0,31	- 0,36	- 1,00
μ.δ. 1928-36	0,48	+ 0,23	+ 0,26	- 0,37	- 0,75

ΠΙΝΑΚΑΣ 21: Βενιζελισμός καί ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν

Βενιζελικοί	Ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν		Ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν	Οἰκογενειακά ἐργαζόμενοι γεωργοί
	α	β	β ₁	β ₂
1928	0,42	+ 0,27	(+ 0,12)	+ 0,18
1932	0,29	+ 0,30	(+ 0,20)	+ 0,13
1933	0,08	+ 0,50	+ 0,34	+ 0,19
1936	0,13	+ 0,39	(+ 0,21)	+ 0,22
μ.δ. 1928-36	0,23	+ 0,37	+ 0,22	+ 0,18

Ἡ πώση τῶν συντελεστῶν καί ἰδιαίτερα τοῦ συντελεστῆ πού ἀναφέρεται στό ποσοστὸ ἰδιοκτητῶν δείχνει καθαρά ὅτι οἱ δύο μεταβλητὲς ἀντανακλοῦν σὲ μεγάλῳ βαθμῷ τὴν ἴδια κοινωνικὴ πραγματικότητα στὴ σχέση τῆς με τὸν βενιζελισμὸ, δηλ. τοὺς οἰκογενειακά ἐργαζομένους καί μικροῖδιοκτητὲς γεωργούς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὴν ἀρνητικὴ σχέση τοῦ βενιζελισμοῦ με τὴν ἀνισότητα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, πού ἐμφανίζεται ἰδίως τὸ 1936. Ἡ σχέση αὐτὴ ἐξαφανίζεται, ἀν προστεθοῦν στὴν ἐξίσωση οἱ οἰκογενειακά ἐργαζόμενοι ἄγροτες.³ Πράγμα πού σημαίνει ὅτι κι ἐδῶ οὐσιαστικὰ προσεγγίζουμε, ἀπὸ μιά ἀκόμα διαφορετικὴ κατεύθυνση, τὸν βενιζελισμὸ τῶν οἰκογενειακά ἐργαζομένων γεωργῶν (Πίνακας 22).

Γίνεται τελικὰ φανερό ὅτι ὁ βενιζελισμὸς ἀποτελεῖ στὸν γεωργικὸ τομεὰ τὸν διαμετρικὰ ἀντίθετο πόλο τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ, καθώς στηρίζεται στό κατώτερο γεωργικὸ στρώμα (τῶν οἰκογενειακά ἐργαζομένων) καί στίς περιοχὲς με περισσότερο «δημοκρατικὴ» (δηλ. ἰσοπεδωμένη) κοινωνικὴ διάρθρωση, ὅπου ἐπικρατοῦν συντριπτικὰ οἱ μικροῖδιοκτητὲς—παιδιά τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης καί τῆς ἀγροτικῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων.

3. Χρησιμοποιοῦνταν τὸ σύνολο «ἀγρότες», δηλ. γεωργοί καί κτηνοτρόφοι, γιὰ τὴν ἀγροτικὴ γενικά ἰδιοκτησία ἀναφέρονται τὰ μοναδικὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα. Ἀσήμενες εἶναι οἱ διαφορὲς, ἀν χρησιμοποιήσουμε μόνο τὴν κατηγορία «γεωργοί».

ΠΙΝΑΚΑΣ 22: Βενιζελισμός και ανισότητα αγροτικής ιδιοκτησίας¹

Βενιζελικοί	Δείκτης ανισότητας αγροτικής ιδιοκτησης β	Δείκτης ανισότητας αγροτικής ιδιοκτησης β ₁	Οικογενειακά εργαζόμενοι αγρότες β ₂
1928	(-25)	[-4]	+ 0,29
1932	(-19)	[-7]	+ 0,17
1933	(-17)	[+5]	+ 0,32
1936	-32	[-8]	+ 0,33
μ.δ. 1928 - 36	-23	[-3]	+ 0,28

2. Οί μεγάλοι αρνητικοί συντελεστές του Βενιζελισμού με τους εργοδότες δεν δικαιολογούν βιαστικά συμπεράσματα, όπως και στην αντίστροφη περίπτωση του Αντιβενιζελισμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23: Βενιζελισμός και εργοδότες

Βενιζελικοί	Εργοδότες β	Εργοδότες γεωργίας και κτηνοτροφίας β ₁	Εργοδότες μη αγροτικών κλάδων β ₂
1928	-1,00	-1,09	(-0,86)
1932	-0,80	-0,70	-0,96
1933	-1,21	-1,10	-1,40
1936	-1,17	-1,22	-1,09
μ.δ. 1928 - 36	-1,05	-1,03	-1,08

Πρόκειται, όπως είδαμε, για τους μικρούς εργοδότες (και τους εργάτες που τους ακολουθούν). Η έρμηνεία αυτή ενισχύεται από την ισχυρή θετική σχέση του Βενιζελισμού με την αναλογία μισθωτών κατά εργοδότη. (Οι τιμές των συντελεστών αναφέρονται έντελως ένδεικτικά και προέρχονται από παλινδρόμηση με περισσότερες μεταβλητές.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 24: Βενιζελισμός και αναλογία μισθωτών κατά εργοδότη

Βενιζελικοί	Αναλογία μισθωτών κατά εργοδότη β ₈
1928	+ 0,89
1932	+ 1,03
1933	+ 1,03
1936	+ 1,07
μ.δ. 1928 - 36	+ 1,00

¹Εξάλλου, από το σύνολο των μισθωτών, πολλές είναι οι ενδείξεις που οδηγούν στο συμπέρασμα

1. Αγροτικές περιοχές μόνο.

ότι μόνο οι υπάλληλοι πρέπει να έχουν βενιζελική τοποθέτηση, τουλάχιστον το 1933 και, ακόμα έντονοτερα, το 1936.² (Οι τιμές των συντελεστών αναφέρονται έντελως ένδεικτικά και προέρχονται από παλινδρόμηση που περιλαμβάνει και τη μεταβλητή «Νέες Χώρες».)

ΠΙΝΑΚΑΣ 25: Βενιζελισμός, υπάλληλοι και εργάτες

Βενιζελικοί	Υπάλληλοι β ₁	Εργάτες β ₂	Υπάλληλοι βιομηχανίας β ₁	Εργάτες βιομηχανίας β ₂
1928	(+ 0,38)	(-0,14)	+ 0,59	-0,42
1932	(+ 0,28)	(-0,13)	+ 0,56	-0,48
1933	+ 0,48	-0,25	+ 0,71	-0,64
1936	+ 0,72	-0,27	+ 0,91	-0,63
μ.δ. 1928-36	+ 0,46	-0,20	+ 0,69	-0,54

Συνοψίζοντας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και από τη σκοπιά της σχέσης εργοδοτών και μισθωτών ο Βενιζελισμός εμφανίζεται αντίθετος πόλος του Αντιβενιζελισμού—με την έννοια ιδίως ότι άντανακλά οικονομική και κοινωνική διάρθρωση με μεγαλύτερη σχετικά καπιταλιστική ανάπτυξη (όπου άκριβος είναι φυσικό να υπάρχουν και ύψηλότερα ποσοστά υπαλλήλων). Μέσα στο πλαίσιο τέτοιας ταξικής διάρθρωσης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι (μεγάλοι) εργοδότες είναι βενιζελικοί, δεν μπορούμε όμως φυσικά να το εξακριβώσουμε με οικολογικά δεδομένα. Από τους μισθωτούς τέλος μόνο οι υπάλληλοι μπορούν να χαρακτηρισθούν βενιζελικό στρώμα (με κάποιο περιθώριο αμφιβολίας).

3. Στο γενικό πίνακα των βενιζελικών στρωμάτων (βλ. Πίνακα 19), οι υπάλληλοι υπολογίστηκαν μαζί με τους έμπορομεσίτες μικροαστούς, όχι μόνο από σκοπιά ταξικής κατάταξης, αλλά και γιατί είναι αδύνατο να υπολογιστούν οι συντελεστές τους χωριστά. Αυτό φαίνεται καθαρά, αν αναλύσουμε το σύνολο εκείνο (Πίνακας 26).

²Εκτός από την αδυναμία στατιστικού άποχρισμού των υπαλλήλων, διαπιστώνουμε έτσι και την ισχυρότατη συμβολή του έμπορομεστικού μικροαστικού στρώματος στην κομματική δύναμη του Βενιζελισμού, συμβολή που επιτρέπει να το χαρακτηρίσουμε χωρίς δισταγμό το κατ' εξοχήν βενιζελικό στρώμα.

Σε ανάλογο συμπέρασμα οδηγεί η παλινδρόμηση του Βενιζελισμού με το σύνολο των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας (χωρίς διάκριση κοινωνικής θέσης), από την οποία προκύπτουν για τον

2. Είναι πάντως εξαιρετικά δύσκολος στατιστικά ο άποχρισμός τους από τους εργάτες και μικροαστούς με τους οποίους συνυπάρχουν, και γι' αυτό η σχέση υπαλλήλων και Βενιζελισμού δεν πρέπει να θεωρηθεί άπολυτα εξακριβωμένη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26: Βενιζελικά κοινωνικά στρώματα (ἀναλυτικά)

Βενιζελικοί	Οικογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ β_1	Ἐπάλληλοι β_2	Μικροαστοὶ ἐμπορίου καὶ πίστεως, ἀνταλλαγῆς, μεσολάβησης β_3
1928	+ 0,45	[− 0,15]	+ 1,84
1932	+ 0,36	[− 0,08]	+ 1,41
1933	+ 0,51	[+ 0,08]	+ 1,69
1936	+ 0,58	[+ 0,25]	+ 2,01
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,47	[+ 0,02]	+ 1,74

κλάδο «πίστις, ἀνταλλαγή, μεσολάβηση» συντελεστὲς τεράστιοι σὲ σύγκριση ὄχι μόνο μὲ τὸ ἐλάχιστο ἀριθμητικὸ του μέγεθος, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς συντελεστὲς τοῦ ἐμπορίου (ποῦ ὅμως εἶναι δύσκολο ν' ἀποχωριστοῦν στατιστικά).

ΠΙΝΑΚΑΣ 27: Βενιζελισμὸς, πίστις - ἀνταλλαγή - μεσολάβηση καὶ ἐμπόριο

Βενιζελικοί	Πίστις, ἀνταλλαγή, μεσολάβηση β_9	Ἐμπόριο β_{10}
1928	+ 11	+ 1
1932	+ 5	(+ 0,53)
1933	(+ 5)	[+ 0,24]
1936	+ 8	(+ 1)
μ.δ. 1928 - 36	+ 7	(+ 0,79)

Ὅπως καὶ στὶς ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις, οἱ μεγαλύτεροι ἀπὸ τὴ μονάδα συντελεστὲς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀντανაკλοῦν τὴν πλατύτερη ἐπιρροή τοῦ ἐμπορομεσιτικοῦ μικροαστικοῦ στρώματος, πέρα δηλ. ἀπὸ τοὺς δικούς του ἀριθμούς. Ἡ πάντως ὅτι ἀντανაკλοῦν ἓνα τύπο κοινωνικῆς δομῆς ποῦ ἐκφράζεται μὲ τὸν Βενιζελισμό καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη συγκέντρωση ἐμπορικῶν καὶ χρηματιστικῶν δραστηριοτήτων.

4. Ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ἀντιβενιζελισμό, εἶναι χρήσιμο νὰ ἐξεταστοῦν τελικὰ οἱ «ταξικὲς» μεταβλητὲς μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς συνολικῆς ἐξίσωσης παλινδρόμησης γιὰ τὸν Βενιζελισμό (ποῦ περιλαμβάνει καὶ τὶς διαστάσεις: πρόσφυγες, μειονότητες, ἀναλφαβητισμὸς καὶ ὁμάδες ἡλικίας) (Πίνακας 28).

Ἡ προσθήκη τῶν μεταβλητῶν «Νέες Χῶρες» καὶ «ἀστικές περιοχές» προκαλεῖ χαρακτηριστικὲς μεταβολές (Πίνακας 29).

Κι ἐδῶ σὲ πρώτη ὄψη ἡ συμπέση τῶν συντελεστῶν β_6 καὶ β_7 δείχνει ὅτι ἡ ἐπίδραση ποῦ ἔχουν οἱ ἀντίστοιχες μεταβλητὲς μειώνεται σημαντικὰ ἂν

ΠΙΝΑΚΑΣ 28: Βενιζελισμὸς καὶ ταξικὲς ἀντιθέσεις (I)

Βενιζελικοί	Οικογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ β_6	Ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν β_7	Μικροαστοὶ ἐμπορίου, πίστεως, ἀνταλλαγῆς καὶ μεσολάβησης καὶ ὑπάλληλοι β_8	Ἀναλογία μισθωτῶν κατὰ ἐργοδοτή β_9
1928	+ 0,33	(+ 0,17)	+ 1,02	(+ 0,59)
1932	+ 0,23	+ 0,25	+ 0,82	+ 0,86
1933	+ 0,36	+ 0,41	+ 1,11	+ 0,91
1936	+ 0,46	+ 0,23	+ 1,38	+ 0,74
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,35	+ 0,26	+ 1,09	+ 0,77

ΠΙΝΑΚΑΣ 29: Βενιζελισμὸς καὶ ταξικὲς ἀντιθέσεις (II)

Βενιζελικοί	Οικογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ β_6	Ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν β_7	Μικροαστοὶ ἐμπορίου, πίστεως, ἀνταλλαγῆς καὶ μεσολάβησης καὶ ὑπάλληλοι β_8	Ἀναλογία μισθωτῶν κατὰ ἐργοδοτή β_9
1928	(+ 0,10)	(+ 0,14)	+ 0,85	0
1932	(+ 0,06)	+ 0,23	+ 0,89	(+ 0,48)
1933	(+ 0,12)	+ 0,38	+ 1,14	(+ 0,36)
1936	+ 0,20	+ 0,20	+ 1,30	[+ 0,12]
μ.δ. 1928-36	(+ 0,12)	+ 0,24	+ 1,05	(+ 0,25)

συγκριθοῦν μὲ τοὺς παράγοντες «Νέες Χῶρες» καὶ (σὲ μικρότερο βαθμὸ) «ἀστικές περιοχές». Κατὰ βάθος ὅμως ἡ συμπέση αὐτὴ εἶναι πάλι συνέπεια τοῦ ὅτι οἱ ἀντίστοιχες μεταβλητὲς «περιέχονται» ὡς ἓνα σημεῖο στὸς δύο «γεωγραφικούς» παράγοντες: οἱ οικογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ εἶναι τὸ κατ' ἐξοχήν γεωργικὸ στρῶμα τῶν Νέων Χωρῶν, ἐνῶ μεγαλύτερες ἀναλογίες μισθωτῶν κατὰ ἐργοδοτὴ χαρακτηρίζουν καὶ τὶς Νέες Χῶρες καί, φυσικὰ, τὶς ἀστικές περιοχές.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερί, ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ σχετικὴ σταθερότητα τῶν συντελεστῶν γιὰ τὸ ποσοστὸ ἰδιοκτητῶν γεωργῶν καὶ τὴν ἐμπορομεσιτικὴ μικροαστικὴ τάξη. Γίνεται φανερό ὅτι ἀποτελοῦν διαστάσεις προσδιοριστικῆς τοῦ Βενιζελισμοῦ ποῦ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ γεωγραφικὲς κατανομές.

ἔσωτερικὲς διαφοροποιήσεις ἀντιβενιζελισμοῦ καὶ βενιζελισμοῦ

Οἱ ταξικὲς διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα στὰ κόμματα ποῦ ἀπαρτίζουν κάθε παράταξη δὲν εἶναι δυνατὸ ν' ἀναλυθοῦν ἐδῶ. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅσο γίνεται πῶς ἀπλὰ μία γενικὴ διαπίστωση γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ ποῦ ἔχουν στὴ λαϊκὴ βάση οἱ

δύο παρατάξεις του Διχασμού, σ'αν αντίπαλες συμμαχίες κοινωνικών στρωμάτων.

Η συμμαχία που στηρίζει τον Βενιζελισμό στηρίζει ταυτόχρονα και το Κόμμα Φιλελευθέρων—κυρίως, αν όχι αποκλειστικά. Ένθ ή συμμαχία που αποτελεί την βάση του 'Αντιβενιζελισμού μοιράζεται ανάμεσα στο Λαϊκό και τα μικρότερα κόμματα. Το 1936 μάλιστα είναι φανερό ότι εκφράζεται κυρίως με τους 'Ελευθερόφρονες και τη Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική 'Ενωση—κι όχι πιά με τις πολιτικές δυνάμεις που έμειναν στο Λαϊκό Κόμμα μετά την διάσπασή του.

Διαπιστώνεται έτσι ανάμεσα στις δύο παρατάξεις μία διαφορά έσωτερικής διάρθρωσης στη λαϊκή βάση που έχει αποφασιστική σημασία, αν θέλουμε να εξηγήσουμε όρισμένες κρίσιμες στρατηγικές επιλογές της πολιτικής ήγησης.

δ άγροτισμός¹

Ένθ οι δύο μεγάλες παρατάξεις έχουν, καθώς είδαμε, καθαρά «διαταξικό» χαρακτήρα στη λαϊκή τους βάση, στηρίζονται δηλ. σέ συμμαχίες περισσοτέρων στρωμάτων, τα δύο σημαντικά κόμματα (ή κινήματα) που αναπτύχθηκαν στο περιθώριο της διαμάχης Βενιζελισμού /'Αντιβενιζελισμού, το 'Αγροτικό και το Κομμουνιστικό, έχουν καθαρά «ταξικό» χαρακτήρα, με την έννοια ότι στηρίζονται αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά σ' ένα κοινωνικό στρώμα. Η εμφάνισή τους άλλωστε έσημανε γενικότερα την πανηγυρική είσοδο τών άνοιχτά ταξικών κομματικών αντιθέσεων στην έλληνική πολιτική ζωή.

Διαπιστώσαμε ήδη, με τις πρώτες διερευνητικές ταξινομήσεις, ότι ο 'Αγροτισμός στηρίζεται στο συνδυασμό «οικογενειακά εργαζόμενοι αυτοαπασχολούμενοι» (βλ. Πίνακες 2 και 3). Στην πρόοδο της ανάλυσης, διαπιστώνεται πρώτα ότι άντλει τις δυνάμεις του ούσιαστικά μόνο από τη γεωργία (κι όχι την κτηνοτροφία):

ΠΙΝΑΚΑΣ 30: 'Αγροτισμός, γεωργία και κτηνοτροφία

'Αγροτικοί	Γεωργία α	Γεωργία β	Γεωργία β ₁	Κτηνοτροφία β ₂
1928	0,02	+ 0,08	+ 0,10	(— 0,16)
1932	0,01	+ 0,15	+ 0,14	(+ 0,11)

1. Για τόν 'Αγροτισμό χρησιμοποιήθηκαν δύο μόνο μεταβλητές: μία για τόν 1928 (σέ 58 μονάδες ανάλυσης) και μία για τόν 1932 (σέ 149 μονάδες ανάλυσης). Η διαφορά αυτή τών μονάδων αποκλείει τόν υπολογισμό μέσου όρου μέ κάποιο νόημα. 'Εξάλλου, τó άθροισμα τών διαφόρων 'Αγροτικών τού 1933 και 1936 μπορεί να είναι χρήσιμο για τή διερεύνηση κάποιων συνέχειας (που δέν διαπιστώνεται παρά μόνο στους 'Αγροτικούς τού Σοφιανόπουλου), όπωσδήποτε όμως δέν συγκροτεί κίνημα ένιαίο, όπως ήταν ό 'Αγροτισμός μέχρι και τις έκλογές τού 1932.

Μέσα στο πλαίσιο της γεωργικής κοινωνικής δομής, μοναδικό στην ούσια στηρίγμα τού 'Αγροτισμού είναι τó κατώτερο στρώμα (τών οικογενειακά εργαζόμενων γεωργών):

ΠΙΝΑΚΑΣ 31: 'Αγροτισμός και κοινωνικά στρώματα της γεωργίας

'Αγροτικοί	Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί α	Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί β	Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί β ₁	'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί β ₂
1928	0,02	+ 0,12	+ 0,13	[— 0,09]
1932	0,03	+ 0,18	+ 0,18	(+ 0,08)

Συμπληρωματικά αναφέρονται και οι σχετικά άσημαντοι συντελεστές τού 'Αγροτισμού μέ τó ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών και την άνισότητα της άγροτικής ιδιοκτησίας:

ΠΙΝΑΚΑΣ 32: 'Αγροτισμός και άγροτική ιδιοκτησία

'Αγροτικοί	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών α	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών β	Δείκτης άνισότητας άγροτικής ιδιοκτησίας β
1928	— 0,07	+ 0,15	(— 7,57)
1932	0	(+ 0,10)	(— 11,94)

Τέλος, στο πλαίσιο της συνολικής εξέλιξης πάλιν-δρόμησης για τόν 'Αγροτισμό (που περιλαμβάνει και τις διαστάσεις: πρόσφυγες, μειονότητες, αναλφαβητισμός και κτηνοτροφία) οι συντελεστές για τó κατώτερο γεωργικό στρώμα παίρνουν τις ακόλουθες τιμές (που δέν επηρεάζονται ούσιαστικά από την προσθήκη τών μεταβλητών «Νέες Χώρες» και «άστικές περιοχές»):

ΠΙΝΑΚΑΣ 33: 'Αγροτισμός και ταξικές αντιθέσεις

'Αγροτικοί	Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί β ₂
1928	+ 0,23
1932	+ 0,18

Η διαπίστωση ότι βάση τού 'Αγροτισμού είναι έντελώς συγκεκριμένα τó στρώμα τών οικογενειακά εργαζόμενων γεωργών, βρίσκειτα σ' άρμονία μέ όσα έχουν ήδη έκτεθει για τó στρώμα αυτό. 'Αρκεί μόνο να έπισημάνουμε ότι ή διαθεσιμότητά του

γιὰ τὸν Ἀγροτισμὸ δείχνει τὶς δυνατότητες ποὺ ὑπῆρχαν νὰ συνειδητοποιηθεῖ καὶ νὰ κινητοποιηθεῖ πάνω σὲ καθαρὰ ταξικὲς γραμμές—καὶ δίνει ἀντίστοιχα τὸ μέτρο τῆς ἀπειλῆς ποὺ ὑπῆρξε τὸ Ἀγροτικὸ Κόμμα γιὰ τὸν Βενιζελισμὸ.¹

ὁ κομμουνισμὸς²

1. Μία ἀπὸ τὶς πρῶτες διαπιστώσεις μας ἦταν ὅτι τὸ ΚΚΕ φαίνεται νὰ στηρίζεται μόνο σὲ μισθοτούς (βλ. Πίνακα 1). Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ σειρὰ ἄλλων ἀναλύσεων. Σὲ δευτέρου στάδιο, προκύπτει καθαρὰ ὅτι ἀπὸ τοὺς μισθοτούς βάση τοῦ ΚΚΕ εἶναι εἰδικὰ οἱ ἐργάτες:

ΠΙΝΑΚΑΣ 34: ΚΚΕ, ἐργάτες καὶ ὑπάλληλοι

ΚΚΕ	Ἐργάτες		Ἐργάτες β ₁	Ἐπάλληλοι β ₂
	α	β		
1928	0	+ 0,15	+ 0,17	- 0,11
1932	0	+ 0,21	+ 0,22	(- 0,04)
1933	0	+ 0,24	+ 0,24	(+ 0,01)
1936	0	+ 0,21	+ 0,22	(- 0,03)

Σὲ τρίτου τέλους στάδιο, γίνεται φανερό ὅτι, ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τᾶξη, βάση τοῦ ΚΚΕ εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο, ἰδίως μετὰ τὸ 1928:

ΠΙΝΑΚΑΣ 35: ΚΚΕ, βιομηχανικοὶ καὶ μὴ βιομηχανικοὶ ἐργάτες

ΚΚΕ	Ἐργάτες βιομηχανίας		Ἐργάτες ἄλλων κλάδων		Ἐργάτες βιομηχανίας β ₁	Ἐργάτες ἄλλων κλάδων β ₂
	α	β	α	β		
1928	0,01	+ 0,27	0,01	+ 0,13	+ 0,25	(+ 0,07)
1932	0,01	+ 0,58	0,03	+ 0,11	+ 0,58	0,00
1933	0,01	+ 0,63	0,04	+ 0,13	+ 0,63	0,00
1936	0,01	+ 0,60	0,04	+ 0,10	+ 0,60	[- 0,02]

1. Τὸ μέτρο τῆς ἀπειλῆς αὐτῆς συμπληρώνει ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ Ἀγροτικοὶ τὸ 1932 γιὰ πρώτη φορά ὑποστηρίχθηκαν εἰδικὰ ἀπὸ τοὺς ἀγρότες πρόσφυγες.

2. Γιὰ τὸ ΚΚΕ χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις μεταβλητές, μία γιὰ κάθε ἐκλογὴ (σὲ παρένθεση οἱ ἀντίστοιχες μονάδες ἀνάλυσης): 1928 (122), 1932 (185), 1933 (146) καὶ 1936 (191). Οἱ διακυμάνσεις αὐτὲς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μονάδων ἔκαναν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀπρόσφορο τὸν ὑπολογισμὸ μέσου ὄρου. Πρέπει ἀκόμα νὰ σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1928 καὶ τοῦ 1933 ἔγινε «διόρθωση» τῆς ἐκλογικῆς δύναμης ποὺ ἐμφανίζει τὸ ΚΚΕ σ' ὅσες περιφέρειες δὲν κατέβασε πλήρη συνδυασμὸ, μὲ βάση τὴν υπόθεσις ὅτι οἱ ψηφοφόροι τοῦ ΚΚΕ δὲν ν ψήφισαν ὑποψηφίους ἀπὸ ἄλλα κόμματα.

Οἱ διαδοχικὲς αὐτὲς προσεγγίσεις μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν τελικὰ στὸν ἀκόλουθο ἀναλυτικὸ πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 36: ΚΚΕ καὶ στρόματα μισθοτῶν

ΚΚΕ	Ἐργάτες βιομηχαν.	Ἐργάτες γεωργίας καὶ κτηνοτροφ.	Ἐργάτες ἄλλων κλάδων	Ἐπάλληλοι
	β ₁	β ₂	β ₃	β ₄
1928	+ 0,32	(+ 0,09)	+ 0,08	- 0,22
1932	+ 0,73	[+ 0,06]	[+ 0,02]	- 0,42
1933	+ 0,78	0	[+ 0,04]	- 0,51
1936	+ 0,77	[+ 0,07]	0	- 0,43

Μὲ τὰ προηγούμενα συμφωνεῖ καὶ ἡ θετικὴ σχέση τοῦ ΚΚΕ μὲ τὴν ἀναλογία μισθοτῶν κατὰ ἐργοδότη, ποὺ ἐξαφανίζεται χαρακτηριστικὰ ἂν προστεθεῖ ἡ μεταβλητὴ «ἐργάτες βιομηχανίας» (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 1928):

ΠΙΝΑΚΑΣ 37: ΚΚΕ καὶ ἀναλογία μισθοτῶν κατὰ ἐργοδότη

ΚΚΕ	Ἀναλογία μισθοτῶν κατὰ ἐργοδότη	Ἀναλογία μισθοτῶν κατὰ ἐργοδότη	Ἐργάτες βιομηχανίας
	β	β ₁	β ₂
1928	+ 0,48	+ 0,26	+ 0,23
1932	+ 0,50	(+ 0,14)	+ 0,56
1933	+ 0,67	(+ 0,22)	+ 0,59
1936	+ 0,38	0	+ 0,59

Συμπληρωματικὸ στοιχείο ἀποτελεῖ ἡ παλινδρόμηση τοῦ ΚΚΕ μὲ ὄλους τοὺς κλάδους οικονομικῆς δραστηριότητος (χωρὶς διάκριση κοινωνικῆς θέσης), ἀπὸ τὴν ὁποία σημαντικοὶ θετικοὶ συντελεστὲς προκύπτουν μόνο γιὰ τὴν βιομηχανία καὶ τὴν πίστη - ἀνταλλαγὴ - μεσολάβηση:

ΠΙΝΑΚΑΣ 38: ΚΚΕ, βιομηχανία καὶ πίστη, ἀνταλλαγὴ, μεσολάβηση

ΚΚΕ	Βιομηχανία	Πίστη, ἀνταλλαγὴ, μεσολάβηση
	β ₉	β ₁₀
1928	+ 0,26	(+ 0,66)
1932	+ 0,56	+ 4
1933	+ 0,63	+ 4
1936	+ 0,54	+ 4

Τέλος, σὲ παλινδρόμηση τοῦ ΚΚΕ μὲ τὶς μεταβλητὲς «βιομηχανία» καὶ «ἐργάτες» (σύνολο) ἀπὸ τὸ 1932 ὑπερισχύει ἡ πρώτη. Σὲ παλινδρόμηση μὲ τὶς μεταβλητὲς «βιομηχανία» καὶ «ἐργάτες βιομηχα-

νίας» υπερισχύει βέβαια ή δεύτερη, ενώ οι συντελεστές για την πρώτη (δηλ. τώρα για τους υπόλοιπους άπασχολούμενους της «βιομηχανίας», κυρίως μικροαστούς βιοτέχνες) γίνονται άρνητικοί. Άποτελούν τ' άποτελέσματα αυτά πρόσθετη επιβεβαίωση της υποστήριξης του ΚΚΕ ειδικά από τους βιομηχανικούς εργάτες:

ΠΙΝΑΚΑΣ 39: ΚΚΕ, βιομηχανία και εργάτες

ΚΚΕ	Βιομηχανία		Εργάτες		Εργάτες βιομηχανίας	
	α	β	β ₁	β ₂	β ₁	β ₂
1928	0	+ 0,17	(+ 0,06)	+ 0,11	(- 0,13)	+ 0,44
1932	0	+ 0,35	+ 0,29	(+ 0,06)	- 0,26	+ 0,98
1933	0	+ 0,40	+ 0,34	(+ 0,06)	- 0,28	+ 0,99
1936	0	+ 0,36	+ 0,32	(+ 0,04)	(- 0,20)	+ 0,82

2. Άπό τις διαπιστώσεις που έγιναν ως εδώ (βλ. ιδίως Πίνακες 37 και 38), προκύπτει συγκέντρωση της δύναμης του ΚΚΕ, ιδίως μετά το 1928, σε περιοχές που πρέπει ν' αποτελούν οχυρά του Βενιζελισμού. Υπάρχουν όμως ένδειξεις ανάπτυξης του ΚΚΕ και σε περιοχές με δομή εύνοική για τον Άντιβενιζελισμό:

ΠΙΝΑΚΑΣ 40: ΚΚΕ, ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών και αναλογία οικιακών υπηρετών

ΚΚΕ	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών		Άναλογία οικιακών υπηρετών
	α	β	
1928	0,11	- 0,09	+ 0,03
1932	0,17	- 0,15	+ 0,05
1933	0,19	- 0,16	+ 0,06
1936	0,16	- 0,13	+ 0,05

Άναδύεται από τις ένδειξεις αυτές ή εξαιρετικά ενδιαφέρουσα υπόθεση ότι κύριος αντίπαλος του ΚΚΕ πρέπει να είναι άλλου ό Βενιζελισμός κι άλλου ό Άντιβενιζελισμός, άνάλογα με την κοινωνική διάρθρωση της κάθε περιοχής.

3. Για τις άστικές περιοχές μόνο, χρησιμοποιήθηκαν και δεδομένα ειδικά για την καπνοβιομηχανία, που επιτρέπουν να προσεγγίσουμε την (γνωστή) σημασία της για την ανάπτυξη του ΚΚΕ. Παρ' όλη την άδυναμία στατιστικού άποχωρισμού τους από τους υπόλοιπους εργάτες βιομηχανίας, γίνεται φανερό το ειδικό βάρος των καπνεργατών, άν ή αντίστοιχη μεταβλητή υπολογιστεί σε ποσοστό των εργατών βιομηχανίας (κι όχι του οικονομικά ενεργού άνδρικού πληθυσμού). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε άν συγκρίνουμε τους άπλους συντελεστές (β) για τους εργάτες βιομηχανίας και τους καπνεργάτες:

ΠΙΝΑΚΑΣ 41: ΚΚΕ, εργάτες βιομηχανίας και καπνεργάτες¹

ΚΚΕ	Καπνεργάτες		Εργάτες βιομηχανίας		Εργάτες βιομηχανίας στην καπνοβιομηχανία	
	α	β	α	β	β ₁	β ₂
1928	0,03	+ 0,33	- 0,01	+ 0,32	+ 0,27	[+ 0,03]
1932	0,06	+ 0,85	- 0,02	+ 0,73	+ 0,48	+ 0,15
1933	0,07	+ 0,95	- 0,02	+ 0,79	+ 0,50	+ 0,16
1936	0,08	+ 0,80	0	+ 0,65	+ 0,34	+ 0,18

4. Τέλος, στη συνολική εξίσωση παλινδρόμησης για το ΚΚΕ (που περιλαμβάνει και τις διαστρώσεις: πρόσφυγες, μειονότητες, άναλφαβητισμός) οι «ταξικοί» συντελεστές παίρνουν τις ακόλουθες τιμές (που δέν επηρεάζονται σχεδόν καθόλου από την προσθήκη των μεταβλητών «Νέες Χώρες» και «άστικές περιοχές»):

ΠΙΝΑΚΑΣ 42: ΚΚΕ και ταξικές αντιθέσεις

ΚΚΕ	Εργάτες βιομηχανίας β ₄	Υπάλληλοι β ₅
1928	+ 0,33	(- 0,18)
1932	+ 0,65	- 0,36
1933	+ 0,70	- 0,44
1936	+ 0,60	- 0,42

5. Έπειδή πολλά έχουν γραφτεί σχετικά με την εκλογική βάση ειδικά του ΚΚΕ, είναι σκόπιμο, για την άποφυγή παρανοήσεων, να γίνουν όρισμένες διευκρινιστικές παρατηρήσεις, έστω με τον κίνδυνο να κουράσουν:

α) Ότι το ΚΚΕ στηρίζεται «μόνο» ή «άποκλειστικά» στους εργάτες βιομηχανίας πρέπει να έρμηνεύεται από τη σκοπιά αυτού του άρθρου, που έξετάζει άποκλειστικά κοινωνικές τάξεις και στρώματα. Δέν σημαίνει βέβαια ότι δέν υπάρχουν άτομα από άλλα κοινωνικά στρώματα που ψηφίζουν ΚΚΕ. (Άλλωστε ό α στον Πίνακα 35 δείχνει άκριβώς ότι περίπου ένας στους έκατο μ ή εργάτες βιομηχανίας ψηφίζει ΚΚΕ.) Σημαίνει όμως όπωσδήποτε ότι τα άτομα αυτά είναι διασκορπισμένα με τέτοιο τυχαίο ή έστω άκανόνιστο τρόπο, ώστε να είναι άδύνατος ό προσδιορισμός της ταξικής τους προέλευσης—όποτε και δέν δικαιολογείται βέβαια να μιλάμε για στρώματα ή έστω τμήματα στραμμάτων.

Έξάλλου ή συνολική εξίσωση επιβάλλει να συμπεράνουμε ότι ψηφίζουν ΚΚΕ και πρόσφυγες και

1. Άστικές περιοχές μόνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 43: Διάγραμμα τῶν κομματικῶν καὶ ταξικῶν ἀντιθέσεων

	Ἀντιβενιζελισμός	Βενιζελισμός	Ἀγροτισμός	Κομμουνισμός
A. Ἐργοδότες				
1. Γεωργίας	X			
2. Ἄλλων κλάδων	X			
B. Γεωργοί				
1. Ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι	X			
2. Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι		X	X	
Γ. Μικροαστοί				
1. Βιοτεχνίας καὶ μεταφορῶν	X			
2. Ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων καὶ προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν	X;			
3. Ἐμπορίου καὶ πίστης, ἀνταλλαγῆς, μεσολάβησης		X		
Δ. Ὑπάλληλοι		X;		
E. Ἐργάτες				
1. Βιομηχανίας			X	
2. Ἄλλων κλάδων	X;			
ΣΤ. Κτηνοτροφία σύνολο	X			

μέλη μειονοτήτων χωρὶς νὰ εἶναι ἐργάτες βιομηχανίας. Ἄλλὰ δὲν πρόκειται φυσικὰ ἐδῶ γιὰ ταξικὴ διάσταση τοῦ ΚΚΕ.

ἀνακεφαλαίωση

β) Τονίστηκε ἤδη ὅτι οἱ συντελεστὲς παλινδρόμησης ἀπεικονίζουν ἓνα γενικὸ κανόνα, ὅπως ἰσχύει γιὰ τὸ σύνολο τῶν μονάδων (ἐδῶ γεωγραφικῶν) ποὺ καλύπτει ἡ ἀνάλυση. Τοπικὲς ἀποκλίσεις ὄχι μόνον ἀπαιτοῦν ἄλλη μέθοδο, ἀλλὰ καὶ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, ποὺ εἶναι ἡ σχέση τῶν κομμάτων στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο μὲ τάξεις καὶ στρώματα σὲ ἐθνικὴ κλίμακα—κι ὄχι μὲ τὰ κοινωνικὰ στρώματα π.χ. εἰδικὰ τῆς Θάσου. Μόνον ἂν δὲν βρισκαμε καμιά σχέση σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο (ἂν δηλ. $\beta = 0$) θάπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ συμπεράνομε ὅτι ἡ λαϊκὴ βάση τοῦ ΚΚΕ συγκροτεῖται ἀπὸ διάφορες κατὰ περιοχὲς ταξικὲς δυνάμεις, ὅτι δηλ. ὑπάρχει μόνον ἄθροισμα περιπτώσεων κι ὄχι γενικὸς κανόνας.

Τοπικὲς ἀποκλίσεις ἐξἄλλου μπορεῖ ν' ἀποτελοῦν, γιὰ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ καὶ τὰ δεδομένα στὰ ὁποῖα ἀναγκαστικὰ στηρίζεται, καὶ οἱ Δήμοι Ἀθηναίων, Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης, ὅπου βρίσκεται τὸ ἓνα τέταρτο περίπου τῆς ἐκλογικῆς δυνάμεις τοῦ ΚΚΕ.

Παρ' ὅλους ὁμοῦ αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς ποὺ προσδιορίζουν τὸ πρίσμα κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐκτιμηθοῦν τ' ἀποτελέσματα καὶ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας, παραμένει τὸ γεγονός ὅτι διαγεύονται, ἀνάμεσα σ' ἄλλες ἀπόψεις, καὶ οἱ διαπιστώσεις τῆς πιὸ πρόσφατης καὶ συστηματικῆς σχετικῆς μελέτης, ὅπως τουλάχιστον διατυπώνονται.¹ →

Τελικὰ, τὰ πορίσματα ποὺ παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν παραστατικὰ σ' ἓνα πίνακα ἀνάλογο μὲ τὸν Πίνακα 6, ὅπου σημειώνονται ἑνδεικτικὰ μ' ἐρωτηματικὸ οἱ ἀμφίβολες περιπτώσεις (Πίνακας 43).

συμπέρασμα

Κατὰ τὴν πρόθεση αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου, κύριο συμπέρασμα του πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀρχικῆς ὑπόθεσης («ὑπόθεση μηδέν»), ὅτι δηλ. στὴ λαϊκὴ βάση κόμματα καὶ παρατάξεις τοῦ Μεσοπολέμου δὲν ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ταξικὲς ἀντιθέσεις. Καθὼς καὶ τῆς δεύτερης ὑπόθεσης, ὅτι μόνον τὸ ΚΚΕ εἶχε ταξικὰ διαφοροποιημένη λαϊκὴ βάση.

1. Βλ. Ἄγγελου Γ. Ἐλεφάντη, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης* (Ἀθήνα: Ὀλκός, 1976), σελ. 308-309: «... Τὸ ἐργατικὸ στοιχεῖο, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν εὐρεία ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου (δηλαδή ἐὰν θεωρήσουμε ἐργάτες ὅλους τοὺς ἐν γένει μισθοτούς) εἶναι περίπου ἰσοποσο μὲ τὸ μὴ ἐργατικὸ. Τὸ ΚΚΕ ἀπὸ πλευρᾶς κοινωνικῆς σύνθεσης εἶναι κόμμα λαϊκόν... Ἔχει ἀποσπᾶσαι ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῶν ἀστικῶν κομμάτων ἓνα μικρὸ μέρος λαοῦ ποὺ ἀνήκει στὴν μικροαστικὴ τάξη, τὴν ἀγροτικὴ καὶ τὴν ἐργατικὴ τάξη. Τέλος, οἱ ἄγροτες πρόσφυγες τῆς Ἑλλάδος ἀποτελοῦν τὸ σημαντικότερο τμήμα τόσο τῆς ἐκλογικῆς ὅσο καὶ τῆς ὀργανωτικῆς δυνάμεις τοῦ ΚΚΕ».

σχέδιασμα έρμηνείας

Μεγαλύτερο φυσικά ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μερικότερα συμπεράσματα για τη λαϊκή βάση κάθε συγκεκριμένης παράταξης ή κόμματος. Για να πάρουν όμως ολοκληρωμένη μορφή, χρειάζεται να απαντηθούν τα νέα ερωτήματα που δημιουργούνται και να προχωρήσει αντίστοιχα ή έρευνα σε τρία τουλάχιστον διαδοχικά στάδια, που έντελως συνηματικά θα σημειωθούν εδώ:

1) Πρέπει πρώτα να εξηγηθούν συστηματικά οι ταξικές διαφοροποιήσεις στη λαϊκή βάση ιδίως των δύο μεγάλων παρατάξεων (όπως κυρίως άπαικονίζονται στους συντελεστές για το μέσο όρο των τεσσάρων έκλογων). Την άρχική κατεύθυνση μπορεί να δώσει μια ταξινόμηση των πιο μικροαστικών στρωμάτων κατά άναγναυστικά ζεύγη, που προσδιορίζουν τις διαχωριστικές γραμμές ταξικών «μετώπων». Τέτοια ζεύγη είναι ένδεικτικά: α) ή έμπορομεστική άστική και μικροαστική τάξη και τα γεωργικά στρώματα (κυρίως άτομικά εργαζόμενοι, αλλά και εργοδότες της γεωργίας) των παραδοσιακών έμπορευματικών και μάλιστα εξαγωγικών ειδικεύσεων, με πρώτη τη σταφίδα, β) στο πλαίσιο ειδικά της γεωργικής κοινωνικής δομής, τα ίδια αυτά στρώματα και το (κατώτερο) γεωργικό στρώμα (οικογενειακά εργαζόμενοι) της σιτοκαλλιέργειας για την έσωτερική αγορά, γ) ή έμπορομεστική και ιδιαίτερα ή βιομηχανική άστική τάξη και οι μικροαστοί βιοτέχνες και μεταφορείς, δ) οι μικροαστοί που βρίσκονται στο κέντρο του μηχανισμού της αγοράς (έμπορομεσίτες) και εκείνοι που βρίσκονται στο περιθώριό του (έλευθέρια επαγγέλματα και προσωπικές υπηρεσίες), ε) οι μικροί και οι μεγάλοι εργοδότες γενικά, κ.ο.κ.

Αν θεωρήσουμε εξάλλου προσωρινά σαν δεδομένο (δηλ. σαν υπόθεση εργασίας) ότι ο Βενιζελισμός είναι ή κατ' έξοχην πολιτική έκφραση της άστικής τάξης, έμπορικής, χρηματιστικής και βιομηχανικής (άν όχι άποκλειστικά, τουλάχιστον καθαρότερα και μονιμότερα από τον Άντιβενιζελισμό), μπορούμε ίσως να εξηγήσουμε γιατί είναι βενιζελικά τα ύποτελη ή υπηρετικά της κοινωνικά στρώματα (έμπορομεστική μικροαστική τάξη και ύπάλληλοι), ενώ είναι αντιβενιζελικά τα στρώματα που παραδοσιακά έκμεταλλεύεται (άτομικά εργαζόμενοι γεωργοί) ή άπειλει (βιοτέχνες, άγωγιάτες, μικροί εργοδότες γενικά, άκόμα και γαιοκτήμονες, άν δώσουμε τέτοια έρμηνεία στους εργοδότες της γεωργίας).

Δύο είναι κυρίως τα στρώματα που δεν μπορούν να τοποθετηθούν ίκανοποιητικά κι όριστικά μέσα σ' ένα τέτοιο έρμηνευτικό σχήμα. Και είναι άκριβώς τα δύο σημεία της κοινωνικής δομής, όπου άρχίζει το ξεπέραςμα της διαμάχης Βενιζελισμού/

Άντιβενιζελισμού: οι εργάτες βιομηχανίας και οι οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί, το κατώτερο δηλ. γεωργικό στρώμα.

Οι πρώτοι άποσπώνται όριστικά από τον Άντιβενιζελισμό, όταν ή άνάπτυξη της βιομηχανίας και ή συνακόλουθη διάλυση των παραδοσιακών δεσμών έξάρτησης από το άφεντικό βρίσκει την πολιτική της αντίστοιχία στην εμφάνιση του ΚΚΕ.

Οι δεύτεροι άποτελούν άκόμα σύμμαχο της έμπορομεστικής άστικής και μικροαστικής τάξης, σύμμαχο άπόλυτα άπαραίτητο για την επιβίωση του Βενιζελισμού κάτω από συνθήκες καθολικής ψηφοφορίας. Άλλά σε ίστορική φάση, όπου το άρχικό περιεχόμενο της συμμαχίας έξαντλείται όσο ολοκληρώνεται ή άγροτική μεταρρύθμιση και ή άποκατάσταση των άγροτών προσφύγων. Ένθ παράλληλα όξύνεται ή αντίθεση άνμεσα στα συμφέροντα των συμμάχων, ιδιαίτερα στον κρίσιμο χώρο των συναταρισμών—που, άν άναπτυχθούν δυναμικά κι αυτόνομα, θα σημάζουν τη σωτηρία του κατώτερου γεωργικού στρώματος και ταυτόσημα την καταστροφή του έμπορομεστικού και χρηματιστικού ίδιως κεφαλαίου, μικρού και μεγάλου. Δεν παύουν βέβαια οι πρόσφατοι ιδίως μικροϊδιοκτήτες να είναι άφοστωμένοι στην παράταξη στην όποία «όφειλουν» την ιδιοκτησία τους. Μπορεί όμως να προβλεφθεί ότι άργά ή γρήγορα θα μεταφέρουν την άφοσίωσή τους από τον Βενιζελισμό στο καθεστώς της Δημοκρατίας, που είναι κι αυτό δημούργημά του, μαζί με την μικροϊδιοκτησία τους.¹ Αν προσθέσουμε σ' αυτά τις άθλιες βιοτικές συνθήκες και τον συνεχώς παρόντα κίνδυνο προλεταριοποίησης, προσεγγίζουμε σημαντικά την εξήγηση της διαθεσιμότητας ειδικά του κατώτερου γεωργικού στρώματος για τον Άγροτισμό.

2) Σε δεύτερο στάδιο, μεγαλύτερο ενδιαφέρον από την γενική εικόνα άποκτούν οι ειδικότερες διακυμάνσεις των συντελεστών από έκλογη σε έκλογη, που άντιπροσωπεύουν άντίστοιχες μετατοπίσεις στο μαζικό επίπεδο. Η εξήγηση των μετατοπίσεων αυτών άπαιτεί φυσικά εξέταση τους σε συνδυασμό με τις συγκεκριμένες πολιτικές, οικονομικές και γενικότερα κοινωνικές εξελίξεις με τις όποιες άντιστοιχούν χρονικά.

3) Και φθάνουμε έτσι στο τρίτο στάδιο, με κύριο άντικείμενο πιά την άλληλεπίδραση μαζικού και ήγετικού επιπέδου. Από τη στιγμή που διαπιστώνονται ουσιαστικές κι έντονες ταξικές και γενικότερα κοινωνικές διαφοροποιήσεις στη λαϊκή βάση των κομμάτων, είναι άδουλόγητο ότι μειώνεται άνάλογα ή έλευθέρια κινήσεων της κομματικής ήγεςίας—και σε δυναμική προοπτική ή

1. Είναι χρήσιμος ο παραλληλισμός με τους μικροϊδιοκτήτες γεωργούς που δημιούργησε ή Γαλλική Έπανάσταση.

ἀσφάλειά της.¹ Κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ, μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε μὲ νέο μάτι καὶ ἴσως νὰ ἐξηγήσουμε πρὸ ὀλοκληρωμένα κρίσιμες στρατηγικὲς ἐπιλογές

1. Ἰσόποσα μειώνεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπάρκεια κάθε ἐρμηνείας πού στηρίζεται ἀποκλειστικά ἢ μονόπλευρα στὴ θεωρία τῶν «μεγάλων ἀνδρῶν» (ἢ ἐπιστημονικότερα τῶν χαρισματικῶν ἡγετῶν), τῶν ἡγετικῶν ὁμάδων ἢ καὶ τῶν σχέσεων πελατείας, ἀγνοώντας ἢ ὑποτιμώντας τὶς συνέπειες τῆς ἀντιστοιχίας στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο κομμάτων ἢ παρατάξεων μὲ τάξεις, στρώματα ἢ ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες. Συνέπειες πού μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὴν ἐξῆς πρόταση: ὅτι ἡ ἐστὼ μερικὴ ἀντιστοιχία κομματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀντιθέσεων στὴ λαϊκὴ βάση δημιουργεῖ ἓνα περιοριστικὸ πλαίσιο ἢ παραστατικότερα διαμορφώνει ἓνα πολιτικὸ τοπίο, μέσα στὸ ὁποῖο εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ λειτουργήσουν καὶ οἱ χαρακτηριστικοὶ ἡγέτες καὶ οἱ κάθε λογῆς ἡγετικὲς ὁμάδες καὶ οἱ σχέσεις πελατείας.

τῆς ἡγεσίας, πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς, στὴν διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου. Ἄν δηλ. τὶς δοῦμε καὶ ὡς πρὸς προσπάθειες τῆς ἡγεσίας, πολιτικῆς ἢ καὶ στρατιωτικῆς, νὰ διατηρήσει τὶς διαχωριστικὲς γραμμὲς στὴ λαϊκὴ βάση ἢ νὰ προλάβει, ἀναχαιτίσει ἢ καὶ ἀνατρέψει μετατοπίσεις συγκεκριμένων κοινωνικῶν στρωμάτων ἢ ὁμάδων πού ἀπειλοῦν νὰ τὶς καταλύσουν—καὶ μαζί μ' αὐτὲς νὰ καταλύσουν τὴν παράταξη ἢ τὸ κόμμα πού τὶς ἐκφράζει.

Γίνεται τελικὰ φανερὸ ὅτι τ' ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας, πού μέρος τους μόνον παρουσιάστηκε σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο, θὰ ἐκτιμηθοῦν οὐσιαστικά μόνον μέσα σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο ἐπανεξέτασης τοῦ Μεσοπολέμου ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ μαζικοῦ ἐπιπέδου—πού βέβαια δὲν εἶναι ἔργο ἐνὸς μόνου ἐρευνητῆ.